

VB 18615

TATA ÉS KÖRNYÉKÉNEK
FÖLDRAJZA

XB 144716

IRTA:
HOLLÓ KATALIN

SZEGED,
1935.

VB 18615

SZEGED,
1935.

A Magyar Kir. Ferencz József Tudományegyetem Böl-
csészet-, Nyelv- és Történettudományi Karához benyújtott

DOKTORI ÉRTEKEZÉS.

Bíráló: *Dr. Kogutowicz Károly* egy. ny. r. tanár.

Társbíráló: *Dr. Erdélyi László* egy. ny. r. tanár.

ÉLETRAJZ.

1913-ban születtem Nagyszebenben (Szeben megye).
Elemi és középiskolai tanulmányaimat Szegeden végeztem.
Érettségít a szegedi m. kir. Árpádházi szt. Erzsébet leány-
gimnáziumban tettem. Az 1931-32 tanév I. felében a szegedi
m. kir. Ferenc József-Tudományegyetem bölcsészeti karára
rendes hallgatónak íratkoztam be. Tanári alapvizsgát 1933-
ban tettem. Pályadíjat nyertem 1934-ben. Ösztöndíjat kaptam
1934/35. tanévre a szegedi m. kir. Középiskola Tanárképző
intézetétől. Szakvizsgát tettem 1935-ben.

Bevezetés.

Aki először utazik a budapest—komáromi útvonalon, nem tudja mit jelent ez az út, mennyi látnivalót, mennyi kultúrát.

Egy kanyar után a vonat egyre közeleg a hegyhez. Már-már várjuk az ütközés robaját, mikor a kanyar végén mozdonyunk befut egy szorosba, s a meredek, robbantott sziklafalak után kinézve egy panoráma tárul elénk: Tata és vidéke.

Egy változatos, gazdag, áldott vidék, hol a kutató mindent talál, amit keres, hegyet, síkságot, erdőt, vizet, bányaterméket, multat, romantikát, kultúrát, szépséget. Ez egy oly szerencsés komplexuma a természetnek, mely emlékeztet a boldog Nagy-Magyarországra, hol az ipar, mezőgazdaság, bányatermékek és kereskedelem szoros kapcsolattal lehetővé tették az egészséges életfeltételek közötti léte. A hegyek erdőkoronáit meg-megszakítja egy-egy vár tiszteletet parancsoló romja. A völgyben már a mai kor embere tevékenykedik s kezemunkája nyomán karcsú gyárkéményekből hatalmas füstgomolyokat terel a szél, hogy nem messze innen ezek árnyékaként a nap tréfás figurákat rajzoljon az aranykalászos rónaságra.

A szemlélődöt elbájolja, a kutatót magával ragadja. Ezt tanulmány tárgyává tenni szép, de nehéz, hiszen a gazdag anyag tetszetős praktikus rendszerbe foglalása komoly munka, mely alapos tanulmányt követel. És mégis megírni? Hálás téma.

E területet sokan boncolgatták: ki a multját kutatta, ki a geológiáját vizsgálgatta, ki vizeinek értékét tette tanulmány tárgyává, de mindezeket magában foglaló földrajzát: nem írta meg senki. Ezen célt akarja elérni e sorok írója.

SZTE Egyetemi Könyvtár

J910013810

VB 18615

Földkéreg.

Tata vidéke geológiai szempontból érdekes és változatos. A legidősebb képződmény a *Vértes* triaszkori dolomitból és erre települő dachstein mészkőből álló tömege, mely tömött vagy apró szemcsés, azonban felsőbb rétegeiben durvább szerkezetet is mutat. Színe szürke, vagy fehér, néhol sárgás, vagy halványpiros. Leginkább a Vértes nyugati nyúlványait borítja. Így Tatától nyugatra a triaszkorú dolomiton dachstein mészkövet találunk [Vértessomlyó fölötti Nagy-Somlyó (331 m.) és Vitán vár], a Gerecse hegységben pedig ez kerül túlsúlyra.

A tатаi Kálváriahegyen továbbá a tardosi Korpa hegyen (506 m) és Bánya hegyen a vörös márványban feltárt liaszkorú képződményeket is megtaláljuk, amelyek Hofman Károly dr. szerint csak kis relictumai a hajdan hatalmas liasz képződményeknek. Megtaláljuk ezt a tатаi szt. István hegyen és a piarista gimnázium melletti kékkő bányában, ahol tithon és krétakori rétegeket is tártak fel. (2/4)

A harmadkori képződmények közül *eocén*, *oligocén* és *neogén* rétegcsoportokat találunk a területen. Az eocén rétegeket részben a tömött, vagy szemcsés szövetű nummulit mészkő képviseli, de a középső eocén kövületeit (operculina, Nummulites-subplanulata) bőven találjuk Dunaszentmiklós mellett és Lóczy szerint Neszmély mellett is. Itt a Tekeres patak szakadéka mentén kékecsszínű kemény agyag alakjában fordul elő. A neszmélyi téglagyár kb. 6-8 m. magas feltárásában *Congerina ungula-caprae* szerepel nagy mennyiségben. Legfelől a 0.50 m. vastagságban homokos kavicsréteg van, amely alatt piszkos sárga-kékecsszürke agyagra települő kb. 1 m. vastag csillámos sárgás-szürke homok következik. Neszmélyen, valamint a Kühtreiber patak mentén levő dombon előfordul vörhenyes, majd szürkésszínű kavics is. (14/162.)

A Vértess hegység északi részének az eocén tenger által vájt öblében települtek az *eocénkorú barnaszén rétegek*. A medence a Duna felé ellaposodik, kelet felé mindjobban összeszűkül és a felsőgallai árok völgyben ér véget. A széntelepek fekvője helyenként maga a triaszkorú alaphegység, többnyire azonban alsó eocénbeli édesvízi márgák.

Az aránylag vékony szénrétegek az egész medencét kitöltik, mivel azonban képződésük után vetődések járták át, nem alkotnak összefüggő egységet. Természetes, hogy a medence szélein a szén közelebb van a felszínhez, mint a középső részeken, több helyen ki is bukkan (Vértessomlyó mellett), hiszen az eocén korban itt keletkezett buja mocsári növényvilág maradványai alkotják az egészet s ez a mocsár mindenütt az öböl homorulatát követte.

A széntelepek fedője szintén eocénkorú üledék sorozat, majd oligocén *pectunculus* homok, melynek felsőrésze futóhomokká van feldolgozva. A homok és lösz rétegvastagsága átlagosan 20 m., de nyugaton a 100 m-es vastagságot is eléri. (3/651—653). A *fiatal harmadkori* lerakódások közül mindössze a *pannóniai rétegek* szerepelnek ezen a területen. A neszemlyi és dunaalmási partokat észak-déli irányban átszelő szakadékokban tárulnak fel a rétegek 20-30 méteres mélységben. A feltárások legnagyobb részt agyagot tartalmaznak, amely azonban homokkal váltakozó padokra oszlik. Dunaalmáson agyag alakjában fordulnak elő a pannóniai emelet rétegei, Szomód, Baj, Tata és Agostyán környékén pedig congeria tartalmú laza kavicsos homok alakjában. Pliocénkorú víz át nem bocsátó agyag tette lehetővé a Barina mocsarak keletkezését is.

A *diluvium* legidősebb tagját a forrásmészkö és ennek tufája képviseli, amely a Dunaalmás, Dunaszentmiklós és Szomód között elterülő diluviális dombokon található; legszébb feltárása a dunaalmási Nagy hegy és Almási hegy tetején látható. Kövületek gyakran előfordulnak benne, különösen gerincesek csontmaradványai; így Dunaalmáson egy *Cervus*-félének agancsára és tapír alsó állkapcsának töredékeire bukkantak (14/163—5).

A *diluvium* legfiatalabb képződménye a Dunaalmási for-

rásmészüköre települõ finomszemû, fehérresszûrke homokkõ, mely kb. 8—10 m. vastagságban települ a forrásmészüköre. Ehhez hasonló, de vékonyabb homokréteg fedi a szomódi Leshegy (304 m) forrásmészükövét, hol 2 m-t alig haladja meg vastagsága. Dunaalmás és Szomód határainak találkozásán a homokkõvet helyettesítõ kavicskonglomerat szintén a forrásmészükövön fekszik. A kavicsos homok változata Neszmélyen fordul elő. Sokkal nagyobb területet borít a homok, amely nemcsak mint a kavicsnak kísérõje szerepel, hanem Dunaalmáson a forrásmészükõ állandó szegélye gyanánt található. A diluviális képzõdmények között nagyobb elterjedést mutat a homokon kívül még a lösz.

Az egész tatai völgy *holocén*, vagyis *alluviális* eredetû. A homokképzõdményekbõl fakadó két Angolkerti forrás kivételével a többi forrás alluviális völgyben tör elő. Az alluviumnál sekélyebb rétegekbõl törnek fel a Fényes források, míg a két Feneketlen tavat, — ellentétben az elõbb említettekkel — jóval mélyebb rétegekbõl feltörõnek tartják. (5/11-12).

Felszín.

A dolgozatban tárgyalt községek a Vértes északi lankás lejtõjén, továbbá a Gerecse egyes részei által körülvevett völgyekben fekszenek; míg Tatától északra a Dunáig terjedõ völgy is ide tartozik.

A Vértes a fennsíkos, rögös hegyek típusát képviseli. Iránya dél-délnyugat, — észak-északkelet, Felsõgallánál pedig az észak-déli irányú Gerecse kapcsolódik hozzá. Mint az egész magyar Középhegységet, úgy ezen részt is vetõdések és még a neogénban is tartó kéregmozgások alakították ki. Ezek figyelembevételével érthetjük meg a szemünk elé táruló mai felszíni formákat, az aránylag csekély magasságú hegyektõl körülvevett kis fennsíkokat, mély, árkos völgyeket (Felsõgalla) és a Kisalföld felé csekély lejtéssel ereszkedõ dombokat. Ilyen hosszanti törés hozta létre a tatai völgyet is, melynek nyugati oldalán egészen Naszályig húzódik el a dombvidék.

Talaj.

Ha az emberföldrajz szempontjából nézzük a terület geológiai adottságait, feltétlenül meg kell említenünk a felszínt borító talajnemeket, melyek az éghajlattal, továbbá a kettő hatásaként kialakult növénytakaróval az ember betelepülésére biztos alapot szolgáltatottak.

A Vértes lejtőjén homok, illetve homokkő, a Gerecsében pedig mészkő van a felszínen, de ez utóbbinak jó részét lösz borítja, a tatai medence nyugati felét lösz és márga fedi, míg a Duna partján homokot találunk. (neszmélyi szőlőtermelés). A tatai süllyedést alluviális folyóhordalék tölti ki.¹

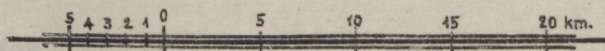
Tehát ez is jó előfeltételül szolgált a mezőgazdaság és az erdőművelés kialakulására.

¹ Treitz: Magyarország talajrégióinak átnézetes térképe.

TATA ÉS KÖRNYÉKÉNEK VIZRAJZA.

1:400,000

Vízrajz.

1.) Vízhalózati.

Tata és környéke nagyon gazdag állóvizekben és forrásokban, úgy, hogy Fényes Elek már 1865-ben kimondotta, hogy ez a terület tavakban és forrásokban úgyszólván egyedülállónak mondható hazánkban. Horusitzky Henrik szerint ennek a vidéknek hydrogeológiai viszonyai annyira érdekesek és oly bonyolultak, hogy Csonkamagyarország területéről hozzájuk hasonlót alig lehetne említeni.

A terület főere az *Általér*, mely a Vértes felől hozza a vizeket, a tatai Öreg tóba. Tovább folyásától Almásig, hol a Dunába ömlik, Tatai víz néven ismerik. Régen, mint a maguk idejében legmélyebben fekvők, a dunaalmási ősforrások szolgáltatták a legtöbb vizet és rakták le a legtöbb mésztufát, míg a jelenkorban a tatai Fényes források fekszenek legmélyebben és így ezekből is ömlik ki a legtöbb víz. Ez magyarázza meg a többi összes forrásoknak hőfokát fölülmúló voltát — 22° C is —. (5/14).

Említést érdemel a területen a *Kühtreiber patak* (a tatai tó levezető csatornája), mely az almásfüzitői Fok toroknál ömlik a Dunába. A Kühtreiber patak két vizimalmot és egy kőfűrész telepet hajt. Az *Öregcsatorna* és a Naszály mellett folyó csatorna szintén a Dunába ömlenek.

A Tata és környékén levő vizek csatornák és mesterséges vízesések következtében számtalan malmot, fűrész és kalló kereket hajtanak.

2.) Források.

A 130—140 m. körüli és mésztufát lerakó tatai források a pleisztocénban keletkeztek. De hogy milyen természeti erők következtében, milyen mélységből törnek felszínre, nehéz

megállapítani. Valószínű 310-től 340-ig terjedő mélységből. Ezeket a forrásokat az útközben egyéb vizekkel keveredő források csoportjába osztják. Vízhozamuk ingadozó. Tartalmuk Than elemzése szerint: „vegyileg mész és magnézium bicarbonátok híg oldatai, szabad szénsav tartalommal.“ (5/16).

Horusitzky Henrik a nagyjában törésvonalak mentén felsorakozó forrásokat 11 csoportba foglalta össze, melyeknek főbb csoportjai a következők:

Az *Angolkert-forrásai* a „Fő- vagy Nagyforrás“ 47.520 m² napi vízhozammal, míg a tőle nyugatra levő „Kis-forrás“-nak „csak“ napi 38.000 m² a vízszolgáltatása. Ennek forrás-medencéjében egy neokom (?) sziklaröggre épített najád-szobor áll, innen nyerte az itt feltörő forrás a „*Najád-forrás*“ elnevezést.

A Najád-forrás medencéjével közlekedő északi medence vagy „*Sziget-forrás*“ vize, — mely mesterséges szigeteiről kapta elnevezését, — ma is rak le mésztufát.

Az angolkerti két forrás helye a harmadik vetődés lezökkent darabjának tekinthető: az I.-ső lezökkent rög a Kálváriától északra, a II.-ik Tatavár alapjában, a III.-ik a két forrás helyén található.

Ezek a források, melyek több egymással párhuzamos törésvonal mentén törnek felszínre, alkották meg a Cseke-tó medencéjét is.

A két Angolkerti forrás pliocén és pleisztocén rétegeken tör keresztül. Hőmérsékletük 20° C.

A vár déli tövében eredő „*Tatavár-forrást*“ Horusitzky Henrik a II.-ik lezökkent rögöt elhatároló törésvonalból fakadónak tekinti, melynek vize ma is rak le mésztufát, napi vízhozama 15—16 ezer m². Hogy honnan fakad ez a forrás, nem sikerült pontosan megállapítani.

A Nagy-tó tóvárosi szélén fakadó források dr. Dornyai szerint a pleisztocén homokkal vagy alluviális hordalékkal fedett mésztufa rétegek létrehozói, melyek észak-északnyugat, déldélkeleti irányú törésvonalak mentén szakadnak fel, a szintén mésztufából fakadó kisebb forrásokkal együtt.

„*A tatai szirt északi peremének langyosvizű forrásai*“. Horusitzky szerint a *Csurgó-kút* 130 m. tengerszint feletti

magasságban fakad, vize 15° C. A kastély forrása kevesebb, a grófi fürdő forrása pedig napi 300 m² vízzel erősen szén-savas. Állítólag már a rómaiak idejében is volt itt két fürdő, melyet a törökök is használtak. Egyik a grófi-fürdő, mely az Anjou korban létesült, a másik a városból kivezető győri út mellett volt (5/59).

A szomszédos *Piarista-kert* mezozoos rög töréséből fakadó forrása mellett van egy római szarkofág, mely felett hosszú csövön folyik ki vize a kis tóba.

A régi bencés apátság helyén fekvő Apáca-kert u. n. *Lo-Preszti*-forrása nevét egykori tulajdonosa után kapta. A mellette talált NYMPHIS feliratú oltártöredék alapján megállapítható, hogy a rómaiak is használták a forrást.

A *Fényes-források* Tata egyik büszkesége. Környéke ingoványos, mocsaras, ezért nehezen közelíthető meg. Öt forrásból nyeri vizét, melyek közül három ugyanazon árokban fakad, 22° C. hőmérséklettel. Közös lefolyásuk egy nyugat, majd északnyugati irányú árok, melynek kanyarulatánál lévő kisebb öblösödés „Szikla” néven ismeretes. Geológiaiailag fontos megemlíteni ezen felszínre feltörő „Sziklát”, — mely sárga pannóniai homokkő rétegből és meszes agyagból áll, — mert a lapos és legmélyebben fekvő, buja növényzettel benőtt síkságon elárulja, hogy a pannóniai rétegek közel vannak a felszínhez; így ezekből a pannóniai rétegekből — melyek alatt ismeretlen mélységben mezozoi rögök vannak, — kell fakadni a Fényes-forrásoknak (5/35).

A Fényes-fürdőhely kavicsos medrében Nummulit példányok is találhatóak, melyeket a forrásvizek nem hozhatnak fel nagy mélységből, különben megmagyarázhatatlan lenne a Fényes medrének sok ép nummulitese.

A másik két forrás közül az egyik „*Feneketlen-tó*”, a másik „*Vak-forrás*” néven ismeretes.

Tatának több *kénhidrogén*es forrása van. Egyik a „*Büdös-kút*”, melynek jó ivóvize van; másik a „*Büdös Csurgó-kút*”, melynek gyógyító hatása van. Ezek a vizek a talajban bomló szerves anyagoktól kapják kénhidrogénjuket.

Megemlíthetjük még a kis „*Tyúkdásházi Büdös-kút*”-at is,

melynek régebben jó kénes ivóvize volt, de amely szárazság idején állandóan kiapad (5/38—39).

„A hidrosztatikus nyomás alatt álló kútvizek“ kétfélék: A Jura és krétakori mészkőbe *véselt* és a fiatalabb üledékekbe *ásott* kútak. Közös tulajdonságuk, hogy a víztükör bennük ugyanazon magasságban van, tekintet nélkül a tenger felszínre való helyzetükre.

„Véselt“ kútak: A piarista-kút, Bartha-kút, Vörös-kút stb. „Ásott“-kút kettő van: a Nagykert-utcában. Ezek a kútak a langyos vizű thermális-kútak közé számíthatók, mivel hőmérsékletük 2—5⁰ C.-szal magasabb Tata átlagos helyi hőmérsékleténél.

Az említetteken kívül nagy számmal vannak itt még nem tanulmányozott vizek. Valószínűnek tartják, hogy ennek a vidéknek legnagyobb forrásai a felső triasz-dachstein mészkővéből erednek. A melegebb források a feltöréseket más irányú, melléktörések által harántolt partokon törnek elő. A legmelegebb források tartalmazzák a legtöbb szénsavat.

Vízmennyiségénél fogva említést érdemel Dunaalmás, melynek két forrása van. Egyik kénhidrogénés és a kloster-neuburgi kanonokrend, melynek birtokában van a terület, itt fürdőt létesített. Másik szintén kénhidrogénés vízforrás, az előbbinél csekélyebb vízbőséggel; ennek vize a Dunába ömlik használatlanul. E két forrás valószínű a dunaalmási téglarétegekben feltárt pannóniai rétegekből ered. (14/150).

Dunaszentmiklósnak két forrása ugyancsak a pannóniai rétegekből ered.

Fényes Elek szerint a szőlősi és baji határban nevezetes nyelők találkoznak, melyben — mivel nincs lefolyásuk, az esővíz megreked, valószínű így, hogy ezek táplálják a tatai forrásokat is. Itt nevezetes tünetény, hogy az erdők irtásával a források vize is fogy és csak az erdők növekedésével nyerik újra vissza előbbi vízmennyiségüket. Ennek oka, hogy az erdők levágása által kiszáradt föld nem veszi be az esővizet, hanem elfolyik a föld felszínén és nem a föld belsejébe szivárog, hogy a forrásokat táplálja.

3. Tavak.

A források mellett az állóvizeknek is nagy szerep jut ezen

a vidéken, bár ezeknek területe a belvizek rendezése következtében nagyon megfogyatkozott. Ez a terület vízbőség tekintetében nem is olyan régen hazánk sík vidékeinek talán egyik leggazdagabb területe volt.

A tavak közül legnevezetesebb a tatai *Nagy-*, vagy *Öreg-tó*, melynek területe 600 hold és melyben ősidők óta folyik a haltenyésztés. Ugyanítt van a *Cseke-tó* és még néhány apróbb tavacska.

Cseke-tó részlet a tóvárosi Angolkertben.

A *Feneketlen-tó* a Naszály felé eső réteken fekszik. Területe 40 négyszögöl, mélysége 17-70 m. Északra tőle van a

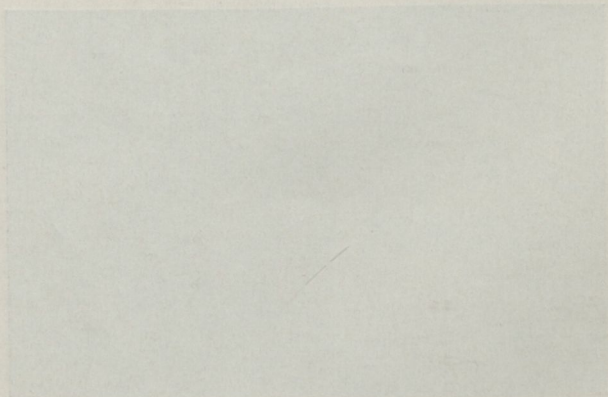
Naplemente a tatai Nagytavon.

Kis-Feneketlen-tó vagy „Vak-forrás“, melynek mélysége 15·17 m. A két tó nagyon különbözik egymástól. A „Nagy-Feneketlen-tó“ a Hajdú-rét közelében fakad és a Csever-árokba ömlik; ezen árok vize pedig a Fényes-források vizével a „Kis-Feneketlen-tó“-ban egyesül. A Feneketlen tavakon a taitai szirt lesüllyedt rögét határoló törésvonal megy keresztül.

Ezen kívül alig van helység, melyek határában ne lenne kisebb-nagyobb tó. Ezek nagy része forrásokból táplálkozva kifolyásaik mentén malmot hajt.

A tóvárosi Pötörke malom.

Éghajlat, növény- és állatvilág.

Területünk éghajlata átmenetet képez a Dunántul és a Kis-Alföld között. Amíg a Dunántul a kontinentális és tengeri klíma között átmeneti éghajlatú, addig a Kis- és Nagyalföld a szárazföldi típust képviselik. A Kis-Alföld mérsékeltőbb, mint a Nagy-Alföld, tehát a Dunántul és a Kis-Alföld között nem mutat a terület tulságosan nagy különbséget.

Dunántul januáriusi hőmérséklete — $1^{\circ}0'$ C. és — $1^{\circ}5'$ C. között mozog. A Kisalföldé pedig már — $2^{\circ}5'$ C. alá száll. Szemben ezekkel területünk átlagos januári hőmérséklete — $1^{\circ}5'$ C. és — $2^{\circ}0'$ C. között ingadozik. A legmelegebb hónapban a valódi középhőmérséklet Dél- és az Alföld felé nő. A Bakonytól Északra találunk egy melegebb szigetet $21^{\circ}5'$ C.-szal. Ez már érinti területünket, melynek átlagos valódi hőmérséklete $21^{\circ}0'$ C. Természetesen az évi középértékek már jobban elsimulnak s így területünk közel 10° C. hőmérséklete jobban beleilleszkedik a környezetbe.

Ezek azonban átlag értékek. Jól tudjuk, hogy abszolút értékei jóval nagyobbak, illetve alacsonyabbak. A legnagyobb hideg 1929 februárban — 25° C. volt; a legnagyobb meleget 1928 júliusban észlelték, amikor a hőmérő meghaladta a 37° C.-t. Ez a 62° C.-os kilengés már bizonyos kontinentális hatásra mutat, de kifejezetten még mindég nem az.

A késői és korai fagyok területünket is sűrűn látogatják. Márciusban és novemberben 100%, áprilisban 40—50%, októberben 30—40%-ban jelentkezik a fagy. Ez az elosztás kedvezőnek mondható, mert az utóbb említett két hónapban Dunántul egyes területein 60%-ot is meghaladja a fagy valószínűség.

A csapadék évi mennyiségét területünkön 600 mm-re tehetjük. Ezt már a Dunántul 700—800 mm-es csapadékával szemben szárazabbnak minősíthetjük és ennek folytán ebből

a szempontból a Kisalföldhöz állunk közelebb. De csak a mennyiség szempontjából.

Az elosztás tekintetében ugyanis azt találjuk, hogy itt még elég erősen jelentkezik az októberi maximum is. A területtől délre nagyobb, északra kisebb az októberi másod maximum jelentősége. A legcsapadékosabb hónap ezen a területen május, amikor kerekén 70 mm-es esőt mérnek.

A nyugatról, — különösen a Dévényi kapun át beáramló légtömegek területünkön É. Ny-i irányban átlagosan 6 km/h sebességgel haladnak. A tájban ez az uralkodó szél. Természetesen a különböző időjárási helyzetek következtében a szél iránya is változik, ezek azonban csak másod, harmad jelentőséggel bírnak.

* * *

Az eddig tárgyaltakhoz most már egy újabb tárgykör járul, amelyről, mint az éghajlattal szorosan összefüggő tényezőről is itt kell megemlékeznünk és ezen fejezet tárgya a *növényvilág*.

Ez a terület kultúrtáj, hol megtaláljuk mindazokat a fákat és cserjéket, melyek Középeurópa felszínén általában honosak. Aránylag nagy területet foglal el a bükkfa és lombos fanemek, mint a kocsányos és kocsánytalan tölgy, gertyánfa, nyírfa, fűz- és nyárfa, kőris, szil és juharfa, akácfa, az erdei- és fekete fenyő. Ha összehasonlítjuk a Józsefcsászárkorabeli térképek területét a mai területtel, akkor ennek alapján megállapíthatjuk, hogy az erdő a területnek 36·7 %-át foglalta el, ezzel szemben ma az egész területnek csak 31·10 % az erdő.

Területünknek *állatvilága* sem mutat nagy eltéréseket a Kisalföld és az azt környező középhegységi állatvilággal szemben.

Az emlősök közül a közönséges és nagyfülű denevér szerepel. Ragadozók közül a rovarévóket a közönséges sűn, cickány és vakond képviseli. A húsevóket a borz és róka. Menyétfélék közül a nyest és görény található, a rágcsálókat pedig a mókus, pele, egér, pocok és nyulak nagy száma képviseli. (2/15—16).

Csúszó-mászók közül a gyíkok, mégpedig a zöld és a lábatlan gyík, kigyók közül a vízi és a sima siklót találjuk.

Kétéltűek közül egypár békafaj ismeretes.

Nagy szerepet játszanak e vízben dús területen a halak. Az Esterházy uradalom tatai nagy tavában modern halgazdálkodás folyik.

Településtörténet.

I.

Az ember a tájban a magyarság megjelenéséig.

I. Ősember.

Tata-tóváros történelme messzire, még a honfoglalás előtti korra nyúlik vissza. A Kárpáti medencében már több helyen megtalálták a diluviális ősemlék nyomait. A leletek túlnyomóan barlangokból kerültek elő, de mocsaraktól körülvett területen is szívesen ültette fel az ősemlék tanyáját, mert oltalmat talált a támadások ellen. Ilyen vízmenti őslakóhely volt a tatái mezozoos sziklarög is, mely hatalmas langyos forrásai miatt már a pleisztocén vagy diluviális ősemlék kedvelt tartózkodási helye volt.

Tata dombon épült. Már az első lakók ide építkeztek, mert a legrégebbi időben is a Gerecse dombsorai alatt elterülő alacsony helyeket a Dunáig mocsarak borították, — melyeket csak a későbbi kultúra szorított mederbe. Itt a mocsaraktól körülvett területen jobban tudta magát az ősemlék védeni a támadások ellen.

A tatái Kálvária dombon őskori telep volt, melyet leletek bizonyítanak. Kormos Tivadar geográfus és zoogeológus szerint a leletek arra engednek következtetni, hogy a paleolitik kultúra késő moustiéren jellegű. A vele együtt napfényre került, kihalt emlősök maradványai a pleisztocénból valók. (4/41).

Tatavár déli tövénél fakadó forrás körül a leeresztett tó fenekén dr. Dornyai Béla sok megmunkált szarvasagancstörredéket talált, mi szintén bizonyítéka annak, hogy az ősemlék a forrás fölötti neokom sziklarögön tanyázott.

Az első kérdés Tata és környékének multjából, kik voltak a terület őslakói? A győri muzeumban van egy-két

csiszolt kőbalta és kalapács, melyek tatai leletekül szerepelnek, de ezeknek valódisága bizonytalan. Az ember első itt tartózkodásának nyomai a bronzkorból erednek, mely korból több lelettel van a terület képviselve. Így Gyermely,¹ Szomód,² Dunaalmás,³ Felsőgalla,⁴ Tata⁵ és különösen Bánhidán⁶ akadtak gazdag bronzkori leletre.

Ha figyelembe vesszük Bánhida bronzkori telep voltát és a Szelim-barlangot, melyben régi emberi élet nyomait tárják fel ma is egészen a diluvium korszakának kb. a közepéig, könnyű azon feltevésre jutnunk, hogy a tatai leletek is azon népek kultúrájának maradványai, melyek Bánhidán laktak. De hogy ezen népek alatt kiket kell érteni, azt nem sikerült még megállapítani az archeológiának.

2. Római kor.

Másképpen állunk a római kérdéssel, mely időből már vannak írott emlékeink.

De a római korról egyszersmind Tata történetének egyik vitás pontjához érkeztünk, volt-e Tata helyén római erőd, vagy sem?

Rohrbacher „Tata története“ c. munkájában említi, hogy Vindobonáig (Bécs) és Mursáig (Eszék) a rómaiak szakadatlan erődláncolatokat építettek, mely erődök a támadások ellen védelmül szolgáltak. A biztonság nagyobb foka azonban újabb erődök létesítését igényelte, így keletkezett egy belföldi út, Aquincum és Brigetio között. E két útvonalba helyezik az állítólagos tatai római erődöt.

Tata multjával Szaiff János kegyesrendi tanár foglalko-

¹ Archeológiai ért. XII. k. 374. l.; Tört. és Rég. Ért. 1911. 345. l.

² Arch. Ért. 1903. XXIII. 427. l.

³ Tört. és Rég. Ért. X. (új) évf. 30. l.

⁴ Arch. Ért. XI. k. 1877. 193. l.

⁵ Arch. Ért. XXIV. k. 453. l. Arch. Ért. XII. k. 374. l. Arch. közlöny IV. k. 1864. 170. l.

⁶ Arch. Ért. XIII. k. 363.; Arch. Ért. (rég. évf.) XIV. k. 1880. 341. l.; Arch. Ért. XXI, k. 1901. 381. l.; Arch. Ért. XXII. k. 1902. 85. l.

zott.¹ Ő utal Reichard németországi régiségbúvár térképére, hol Tata helyén „Ad lacum felicem“ nevű római erőd fekküdt. Állítását elfogadja Cserhalmy József szintén kegyesrendi tanár² és Wenczel Gusztáv egyetemi tanár is. Ezen állításokkal szemben pedig Antonius Itineráriumban (egy római utikalauz) szó sincs „Ad lacum felicem“-ről, aminek létezését Rohrbacher is határozottan cáfolja. Ez a kérdés tehát, mely a tatái római erőd létezését vitatja, végérvényesen ma sincs eldöntve.

A rómaiak itteni kultúráját két nagyobb szabású emlékmű örökíti meg. Az egyik a 15 km. hosszú vízvezeték, mely a tatái Lo-Preszti forrás vizét Brigetio városába a mai Ószőnybe vezette, hol állandó római táborhely volt. Másik emlék az a hatalmas, kockakövekkel kirakott töltés, melynek rendeltetése volt a vizet felduzzasztani, hogy ellenséges támadás esetén leeresztve, a város környékét elárassza. (4/42).

Római fürdő-rekonstrukció a tóvárosi Angolkertben.

Rómer Flóris hátrahagyott rajzai és kéziratai szerint a rómaiaknak Tata fölött Almás táján állandó hídjuk lehetett a Dunán. Ebből arra lehet következtetni, hogy a rómaiak

¹ Szaiff János: „Tata mint volt és van“. A tatái „Gymnasiumi Tudósítvány“-ban az 1855–56. tanévről.

² Cserhalmy József: „Visszapillantás Tata multjára.“ A tatái gymnasium 1873–4-ik évi Értesítőjében.

Tata környékének emelkedettebb részeit lakhatták: ehhez tartozhatott az *Óváros*, *Márványhegy* (ma Kálvária) és a *Látóhegy*. Ezekről a helyekről került elő a legtöbb római emlék.

Hogy a Tata vidékén lakó rómaiak között keresztények is voltak, emellett sírkövek tanuskodnak, melyeket Császár község határában 1902-ben leltek. A sírköveket különböző domborművek ékesítik, melyeken a Jópásztor, Dániel, József, — amint testvéreit fogadja — Ábrahám és a sziklából vizet fakasztó Mózes láthatók. (9/8—9).

De nemcsak Tata, hanem a környékén fekvő községek, így: Gyermely,¹ Dunaalmás,² Tarján,³ Tóváros,⁴ Naszály,⁵ Baj,⁶ sőt az 1900-ban alakult Tatabánya⁷ is képviselve van a rómaiak által itt megörökitett kultúrával.

3. Népvándorlás.

A római emlékeket a népvándorlás árja döntötte romokba s ha már abból is lelet következtetni valamit a római telepek hollétére, hogy a népvándorlás nomád népei egy időre rendszerint a rómaiak romjain állapodtak meg, úgy Bánhida és Almás római voltát ezzel is igazolva láthatjuk.

Népvándorlaskori leletekre Dunaalmáson,⁸ Tatán,⁹ és Neszmélyen¹⁰ akadtak.

Azonban a népvándorlás rohanó árja tovább vonult és a lassú invázióban beözönlő szlávok ütöttek maguknak tanyát, ugyancsak Bánhidán és Tatán. Ezek voltak a morvaszlávok. Tata későbbi kialakulásának valószínűleg még a honfoglalás előtt ők vetették meg első alapját.

¹ Arch. Ért. XXVI. k. 1906. 80. l. Arch. Közl. IV. k. 1864. 47—64. l.

² Arch. Ért. XIV. k. 1880. 168. l.; Arch. Közl. VII. 171—172.

³ Arch. Ért. XI. k. 363. l.; Arch. Ért. XXVI. k. 1906. 80. l.

⁴ Arch. Ért. 1902. 431. l.; Arch. Ért. XIII. k. 1903. 32. l.

⁵ Arch. Ért. XII. k. 1892. 287. l.

⁶ Arch. Ért. XVI. k. 1896. 177. l.

⁷ Arch. Ért. 1907. 236—241. l.; Arch. Ért. XXIX. k. 1909. 319. l.; Arch. Ért. 1910. 333. l.

⁸ Arch. Ért. XIII. k. 121. l.

⁹ Arch. Ért. XIV. k. 1880. 347. l.

¹⁰ Arch. Ért. XIV. k. 86. l.

II.

A táj élete a török uralomig.

I. A táj képe a magyarság bejövételekor.

Tata történetében a honfoglalás után léphetünk először biztos talajra. Környékéről ebből az időből semmi írott adatunk nincsen, csak amit a leletekkel kapcsolatosan már megemlítettünk.

Árpád 887-ben lépte át a Dunát, elfoglalta a Vértes körül elterülő vidéket s a monda szerint felment a tatái Szt. István hegyre és körül nézett a tájon,¹ melyet Előd vajdának és fiának adományozott. Annyi bizonyos, hogy ebben az időben a Tata és Bánhida közötti vidéken lakó morvaszlávokat Árpád verte le Bánhida mellett. Ezeknek maradványai sokáig fennmaradtak még e helyen; Bánhida és Szöllös lakóinak nagy része ma is szláv s hogy Tata helyét is azok lakták, következtethetünk abból, hogy a mai Tóvárost, mely Tatával össze van építve, a XIV. sz.-ban még „Tata slavonicis“-nak, „Tót-Tatá“-nak hívták.

A honalapítás tulajdonképeni munkáját Gejza vezér és Szt. István fejezték be, az állandó letelepítéssel és az országnak a többi középkori állam keretébe való beillesztésével. Gejza állítólag akkor vette fia István mellé nevelőül *Deodát* szanszeverinói grófot, Tata alapítóját.

Deodátról valamennyi krónika megemlékezik, de származására nézve eltérnek a vélemények. Kézai, Thuróczi és Bonfini is Apuliát tartja Deodát hazájának, mit az újabb kutatások, valamint hazánk hírneves történetírói, Szalai,² Horváth Mihály³ és Szabó Károly⁴ is megerősítenek. A magyar krónikások szerint „Theodátus cseh gróf“.

Azonban Deodáttal kapcsolatosan ismét egy vitás pont-hoz érkeztünk és ez Tata nevének eredete. Legelfogadhatóbb

¹ Virág Benedek, századaiban. Pest. 1762. 31. l.

² Szalai L.: Magyarország történelme I. k. II. k. 99. l.

³ Horváth M.: Magyarország története 1871. I. k.

⁴ Szabó K.: A magyar vezérek kora. Bp. 1883. 367. l.

Melich Jánosnak a bizonyítása, ¹ ki Tata nevének eredetét a germán „Adelheid“ becéző alakjával magyarázza. Ezzel szemben az általánosan elterjedt hagyomány szerint — és ma ez él a köztudatban, — Szt. István kedveskedve nevezte Tatának nevelőjét és Keresztapját, ² kinek e birtok mint királyi adomány elismerésül adatott tartozékaival együtt.

Tata első fejlődési stádiumát a Deodát által az 1000. év után *Szt. Péter és Pál* apostolok tiszteletére alapított bencés apátságban nyerte. (17/15.) Az apátságnak a területe nagy volt ebben az időben mit II. Béla 1138-iki határjárási oklevele is bizonyít. E területen nagy szántóföldek, rétek és legelők voltak, főüzeme a mezőgazdaság volt, melynek termékeiből az apátság az őt megillető dézsmajog folytán jelentékeny jövedelemre tett szert. Magáról az apátságról semmi tudósításunk nem maradt fenn, csak a romoknak akadt leírójuk, — elég későn, — 1803-ban Fuxhoffer Damján személyében.

A XII. sz.-ban olvasunk először a tájban a Tatát környező községekről, melyekről azonban csak itt-ott elszórtan találunk még említést. Jelentősebb szerepük jóval később, csak a XVIII. sz.-ban kezdődik, mikor Esterházy József gróf a törökök által elpusztított vidéket betelepíti.

A XII. sz.-ban már említve van *Gesztes*, mely hajdan erős vár volt. 1138-ban Gesthus személynévként fordul elő. 1151-ben a Naszályhoz tartozó *Billeg*-pusztát, mely szintén ősrégi telep, II. Géza a pannonthalmi főapátságnak adományozta. *Szomód*, mely 1194-től 1237. közötti időben Miskolczy nemzetség borsmonostori ágából származó Bors bán tulajdonát képezte, 1216-ban jelenik meg Sumuld néven. 1213-ban olvasunk először *Almás* néven Dunaalmásról, mely eleinte a pannonthalmi apátságé. *Tardos* községet II. András 1218. évi oklevele szerint Imre király adta az esztergomi érsekségnek. (2/60—124).

1221-ből fennmaradt Benedek tatái apátnak oklevele,

¹ Melich J. Magyar nyelv X. k. Bp. 1914. 104. lap.

² Virág Rózsa: Magyar helységnevek eredete. Föld és ember. X. évf. 1930.

melyből, valamint a fennmaradt okiratokból megtudjuk, hogy Tatát csak a XIII. sz. elejétől kezdik sűrűbben emlegetni. Az okmányban szereplő „Nova villa“, új helység felemlítése mutatja, hogy *Tata már a XIII. sz. elején két részből állott*. Ez újabb rész lakói nem az apátság emberei voltak, hanem részben szabadok, részben letelepültek, kik az ipartűző elemet képezték.

2. Tatárjárás.

A tatárjárás 1241-ben ért Tatához. Közelebbi adataink nincsenek e gyászos vésről, csak azt tudjuk, hogy mindent elsöpört, ami útjába akadt és hogy a két százados fejlődést egy időre megakadályozta. Ekkor pusztult el Dunaalmás, de valószínű, — bár nincs róla adatunk, — hogy a többi ekkor már meglévő községek sem kerültek el a tatárok vad pusztításait.

Tata területén is nagy pusztítást vitt véghez a tatárjárás. Ekkor veszett el a bencés apátság alapító levele is. A hatalmaskodó főurak rátették kezüket az apátság vagyona, de IV. Sándor pápa közbenjárása a királynál megmentette a bencésapátság vagyonát. IV. Béla király ugyanis újra írásba foglalta és 1263-ban kiadta Deodátus-nak már csak a hagyományban élő, alapító oklevelét, mit később IV. László király is megerősített. (9/9—11).

Az Árpádházi királyok idejéből nincsen több tudósítás.

Tata történetében fontosabb *Nagy Lajos* uralkodása, mert — bár állításunkat oklevél nem erősíti meg — alatta lett Tata királyi város, melyet egy 1415-iki okmányról lecsüngő pecsét — Tata legelső pecséte bizonyít. Felirata: SIGILLUM † CIVITATIS † DE TATA. Ezen a pecséten levő lilium az Anjou eredetet bizonyítja. Ezt a feltevést még alátámasztja az a körülmény, hogy Nagy Lajos volt az, ki a városoknak adományozta címere viselését. (17/27).

Tata tehát nem tartozott az apátság fennhatósága alá, hanem különvált területté lett és a királynak volt alárendelve.

1388-ból fennmaradt egy — a tatái apátság birtokába való beiktatásra vonatkozó — okmány, melyben először történik említés *Alsó- és Felsőfaluról*, mely alatt nem Tatát,

hanem két újabb helységet kell értenünk. Tata fejlődése helyi okoknál fogva először a mai Kálvária felé irányult, mert erre voltak a kőbányák, ezeken túl pedig a vízmentes szántóföldek. A két helységből 1440. körül Szt. Ivánhegy nevű mezőváros keletkezett. Az apátság szomszédságában ekkor 3 község volt: a) *Ó-Tata*, b) *Uj-Tata* és c) *Szentivánhegy*. A községek kialakulásával szerveződött plébániájuk is. (9/18—19).

Az apátság fénye már a XIII. sz.-ban letűnt, s a kolostor hanyatlásával az önállóságra jutott város lép előtérbe, mely Zsigmond alatt fénykorát éri el.

3.) Zsigmond uralkodása alatt.

Tata Zsigmond király uralkodása alatt egészen királyi birtokká válik, valószínű, az 1400.- és 1410. közé eső években. 1398.-ban ugyanis István nádor birtokaként említik az iratok, 1411-ben pedig már Zsigmondé, mit első itt tartózkodása-kor kiadott okmány bizonyít.

A tatai öreg vár.

Zsigmondnak Tatán való tartózkodása nem maradt nyomtalan. Átalakította a tatai Általér vizét a mai halastóvá és ő építette a várat a tó partjára, melynek azonban építési idejét évszámmal meghatározni nem tudjuk. Előtte nincs szó a várról, míg halála után a beálló birtokváltásokat feltűn-tető okmányokban mindenütt olvasunk Tatáról, mint várról. Maga az építkezési mód is erre vall.

Tata Zsigmond uralkodása alatt három részből állott: 1.) A vár alján elterülő *Tata*, mely királyi emberek lakhelye volt, 2.) *Szentivánhegy*, hol a bencés jobbágyság nagyobb része tanyázott, 3.) *Uj-Tata*, melynek lakói iparosok, kereskedők és szolgák voltak. Lakói magyarok, az idegenek szláv nyelvűek (9/34).

Zsigmond a külföldi fejedelmeket és követségeket mind Tatán fogadta; ennek bizonyítására szolgál Zsigmond életrajzírójának Eberhardt Windeckének¹ és Ambrogio Traversari² pápai követnek IV. Jenő pápához és Cosimo Medicihez írt tudósításai. Traversari egyik leveléből közvetve fogalmat nyerhetünk arról, hogy a Tatán tartózkodók száma ekkor mintegy 6000-8000 körül van.

Zsigmond idejében Tatát németül „*Totis*“-nak hívták. *1426-ban Tatához tartozik: a két város, u. m. Szentivánhegy és Uj-Tata, Bánhida, Somlyó, Galya, Gerebecs, Sárás, Tárján, Bicske, Csapol stb.*

Ugyanezen évben Zsigmond a tatái várat zálogba veti *Rozgonyi* temesi ispánnak. 1438-ban is a Rozgonyi zálogbirtokok között szerepel Tata vára.

Zsigmond halála után *Albert*-re, majd ennek halála után nejére *Erzsébet*-re szállott a koronabirtok, ki Tatát 9000 arany forintért elzálogosítja Rozgonyi Istvánnak. A záloglevélnek egy 1446-iki átirata maradt fenn. (8/44).

Ugyanebben az évben ők birják *Agostyánt*, a hozzátartozó „*possessio seu villa Kovachi*“ nevű helységgel is, valamint *Vértesszöllőst* és *Naszályt*.

A zálogbirtokhoz 1450-ben *Felsőgalla*, 1453-ban pedig Tata fiókvára *Vitány* is csatlakozik. 1459-ben *Mátyás* király megerősíti a Rozgonyiak zálogbirtoklását Gesztes és Vitány várára nézve, Tata várat pedig *Rozgonyi János, Rajnald és Osváth*nak adta életük végéig. 1460-ban megkapják Mátyástól az apátság feletti kegyuraságot is.

Ugyanekkor történik említés arról, hogy *Tata két részből áll: magyar és tót részből*. Utóbbi a mai Tóváros. A

¹ Eberhard Windecke: Das Leben Königs Sigmunds XV. sz. I. k. von Hagen.

² Epistolae Ambrosii Traversarii: Eddidit L. Mechus.

*tatai vár*hoz ekkor a két Tata városon kívül csupán *Szent-ivánhegye*, *Szőllős*, *Szomold*, (ma Szomód) és *Gerebecs helységei* tartoznak.

Mátyásnak egy — ebben az időben kelt — okirata így osztja fel Tatát: „A mi várunk Thata, magyar Thata város, szláv Thata város és Szentivánhegy falu.“

Tata három részének 6 temploma volt, minden templomra 1000 lelket véve 6000 lakost nyerünk kb. Rohrbacher 5000 lóból kiindulva szintén 6—8000 lakost említ a középkori Tatában.

Egyházi Társulatok közül a „Corpus Christi, Szentségimádó társulat“-nak van némi nyoma, amennyiben Garay Jób nádor 1461-ben a budai oltáriszentség társulatra bízta Baj és Haláp községek kezelését, melyeket a budai főtemplomhoz toldott Nádor-kápolna számára örökös mise alapul adományozott. (9/33—37).

Mátyás király valószínű 1465-1466-ban váltotta vissza Tatát a Rozgonyiaktól, mert egy 1467-iki oklevélben Tata már nem szerepel a Rozgonyiak birtoka között.

A királynak 1490-ben bekövetkezett halála után Tata vára tartozandóságaival együtt *Korvin Jánosra* szállott, ki után *II. Ulászló* birtokába kerül. Az ő uralkodása alatt volt 1510-ben a híres tatai országgyűlés, melynek tárgyát nemzetközi kérdések képezték.

Amint az országgyűlés tűnő fénye elvonult Tatából, az elhagyatottság út benne tanyát és alig találunk róla évtizedeken keresztül említést.

II. Ulászló halála után fiára *II. Lajosra* szállott a birtok. Alatta történt a nagy katasztrófának egyik előidéző eseménye, melynek színtere Tata volt. *II. Szulejmán* ugyanis 1520-ban *Behram* csaszt küldötte Budára, hogy *II. Lajostól* adót kérjen, vagy ellenkező esetben hadat üzen. *II. Lajos* azonban a követ személyi sérthetlensége ellen sérelmet követett el, mert *Behram* csaszt mint kémét elfogatta és Tatára vitetvén fogásra vetette. Ez újabb ürügyet nyújtott a szultánnak a mohácsi vésszel végződő hadjáratra. Ez képezi a város utolsó történelmi szereplését a mohácsi vész előtt. A mohácsi vészszel, hol Tata koronás urát veszti, letűnt a város fénye,

dicsősége, ami hátra van még, az csak fokozatos süllyedés, hanyatlás.

4.) Mezőgazdaság, ipar, kereskedelem.

A most ismertetett viszonyok alapján Tata és környékének mezőgazdaságáról és az ezzel kapcsolatos ipar és kereskedelemről nem sokat tudunk.

Említettük, hogy az apátság terjedelmes szántóföld-rét és legelővel rendelkezett és főüzeme a mezőgazdaság volt, mellyel — valamint az iparral is — bencések foglalkoztak.

A malmok számából fontos következtetéseket vonhatunk le. A bencés apátságnak 1234—1270-ig Tatán tiz malma volt. Ez az ipari élet fejlettségét és a mezőgazdaság nagyfokú termelőképességét látszik bizonyítani. A gazdasági élet fellendüléséből magyarázhatjuk meg Tata gyors emelkedését is. Tata és Tóváros környékén ekkor már értékesítették a vizi-erőket. Ugyanekkor alakul meg a molnárok céhe is.

Zsigmond idejében különösen fejlődésnek indult a malomipar, a malmok száma 15-re emelkedett, melyek a Tatában ekkor tartózkodók számára szükséges őrlemények előállításában működtek. Utána azonban hanyatlásnak indult, különösen a Rozgonyiak alatt, mikor a kereskedelem is úgyszólván elakad ezen az útvonalon a vagyon és személybiztonság hiánya miatt.

III.

Törökvilág.

I. A török hódítások kora.

A török pusztítás Tatán és környékén igen nagy méretű volt. Maga Tata a mohácsi vésztől kezdve (1526) Budavár visszavételéig (1686) terjedő 160 év alatt állandóan gazdát cserélt. A törökök kilencszer fordultak meg ezen a vidéken és mindannyiszor nagy pusztítást vittek véghez.

Tata szempontjából fontos volt I. Ferdinánd és Zápolya János között beállott trónviszály, mert ettől függött, hogy

Tata vára, — melyet Komárom elővédjéül tekintettek és ezért sorsa később is szorosan összefügg Komárom sorsával, — melyik király birtokába fog kerülni. A két király között Tatáért is folyt a küzdelem és így történt, hogy Tata egy évig Zápolya birtokában volt. Azonban Tata viszontagsága csak akkor kezdődött, mikor Zápolya birtoklása megszűnt. II. Szolimán 1529. tavaszán Bécs felé indult. Utközben elfoglalta Gesztet és Vithánt, szeptemberben pedig Tata ellen fordult. A várat őrző német sereg erre a hirre megszökött, a szultán pedig a védtelen várat az elfoglalt várakkal együtt Zápolya kezére adta. A tatái vár 10 évig volt ekkor Zápolya birtokában. 1540-ben Tata Ferdinánd kezére kerül, de a Habsburgok alatt elvesztette régi nimbuszát. 1543. aug. 19-én Achmed pasa a várat és várost felgyújtotta és rombadöntötte, hogy a hadjárat további tartamára Tata hasznavehetetlenné váljék. Hasonló sors érte a városi és szentivánhegyi apátságot is. A tehetősebb polgárok a felvidékre menekültek, a jobbágyok a nádasokban húzták meg magukat és innen szállingóztak vissza. Tatát és vidékét 1543 után a fehérvári szandzsákhhoz osztották be, ennek bégje végig pusztította a vidéket és valóságos embervadászatot rendezett. Az ő idejében történt 1553-ban a szelimbarlangi tömeges emberölés is. (9/38-45).

Tata után fiókvárait Gesztet és Vithánt égette fel Achmed. 1558-ban Tata ismét törökkézbe kerül, azonban 1566-ban Salm Eckhardt gróf ismét visszafoglalja Vithán és Gesztet várakkal együtt.

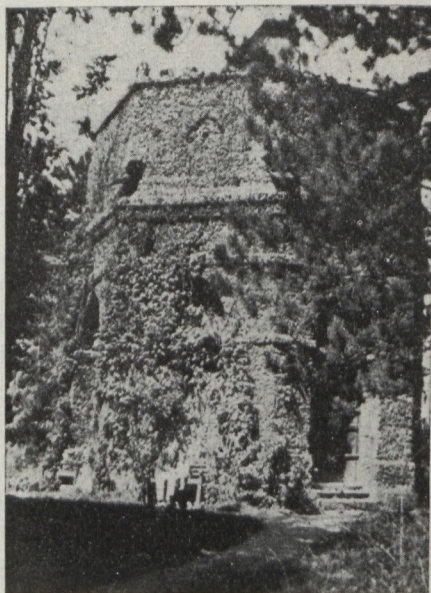
De ez a dicsőség nem tartott soká, mert 1594- és 1597-ben Tata a két várral ismét törökkézben van. Pálffy Miklós felszabadítja a két várat, Vithánt azonban — miután ez csak rablófészekként szerepelt — légbe röpitette. Így ez a vár 1568-tól kezdve nem szerepel. (17/117).

II. Mohamed 1601-ben újra elfoglalja Tatát, de a következő évben visszavették mieink a törököktől. Ez volt az utolsó törökhódítás.

A hódoltság alatti várost és környékét Evlia Cselebi ¹

¹ Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1664—1666. dr. Karácson Imre II. k. Bp. 1908.

török világutazó leírása nyomán ismerjük meg. Leírásából megtudjuk, hogy e városnak temploma bazárja, „kétezer deszkatetejű háza és három kapuja van“, a Bakony felé pedig szőlős terület fekszik.

Török mecset-rekonstrukció a tóvárosi Angolkertben.

Közel 80 évig ezután a törököktől semmit sem szenvedett Tata és ezen idő alatt a törökök által okozott veszteséget akarta a lakosság pótolni.

Az idehelyezett német kapitányok, — kik mellé német darabontok vagy olasz vallonok voltak beosztva, — sok kellemetlenséget okoztak a lakosságnak. Az elkeseredés oly nagy volt miattuk, hogy a tataiak az 1618. évi országgyűlés elé terjesztették panaszukat és azt a kérelmet, hogy Tatára ne tegyenek többé idegen őriséget.

A mohácsi vész, a folytonos pusztítások és tűzveszedelmek nagy szegénységbe sodorták Tatát és környékét. A törökök sokszor rajtaütöttek a védtelen lakosságon és egy-egy ilyen betörés alkalmával sok rabot vittek magukkal, a

váltságdíjat pedig az illető rab társadalmi állásához és vagyoni körülményeihez mérten szabták meg.

A magyarok nagy adót fizettek a töröknek, mely ha elmaradt, a basa vagy bég először ráírt, aztán jött az „executio“ embervadászat alakjában. A lakosság így nagyon megfogyott, annyira, hogy 1562—1563-ban a befolyt adó után ítélve Tatán 17 lakott ház lehetett. 1576-ban ugyanitt csak 10 adófizető ház volt. Egy-egy házra ebben az időben négy-nél több tagot nem igen lehet venni és ha ezt nézzük, 40-nél több lakót ekkor nem számíthatunk és ezek is inkább ódubban laktak. Kivételt csak a vár és egy-két malom képezett. A várban kb. 300 katona volt, fele magyar, fele német. A magyar katonák huszárokból és hajdukból állottak, ezekről nevezték el a Katona és Hajdu utcákat.

A XVI. sz.-ban a törökök portyázásai ellen a templomok mellett a malmok is menedéket (asylum) szolgáltattak; ilyen erős köépitmény volt a tatai nagy malom (ma Cifra malom) is. A császári hadak a 16 éves háboruban elpusztították. (8/45—49).

1603. után, mikor a török végleg kiszorul Tatáról, javulnak a viszonyok. 1612-ben a Tisza vidékéről is telepednek le Tata vidékén magyarok.

1623-ban Tatának nyolc (bekerített) portája (egész gazdasága) van, Szomódnak 8 és $\frac{1}{2}$, Bajnak pedig 4. De az adózás, mely 1686-ig tart, nagy.

Az utolsó évben 300 tallér a megállapított évi adó, melyet gabonában vagy bárányban fizethettek.

1632-ben változás állott be Tatán, mert II. Ferdinánd az egész tatai birtokot zálogba adta neboiszi *Balogh István*-nak 21.000 frt-ért. Nyolc év múlva, 1640-ben pedig ugyancsak a fenti összegért *Lozsy Péter*nek zálogosította el III. Ferdinánd. Két év múlva *Zichy István* birtokaként szerepel, szintén zálogképen 21.000 frt-ért.

1644-ben megszűnik a tatai uradalom a korona birtokok között szerepelni, mert III. Ferdinánd az egész tatai uradalmat *gróf Csáky Lászlónak* adományozza, mely adományát 1649-ben Csáky mindkét nembeli örökösére kiterjesztette.

A törökvész után a reformáció kezdett mind nagyobb

tért hódítani az egyházi vezetés nélkül maradt hívek sorai-ban. 1650. körül az egész megyében 4 plébánia van és 54 ref. anyaegyház. Ebből az időből származó feljegyzés szerint Tata, Baj, Neszmély, Bánhida, Szomód, Naszály és Környe területén van ref. egyház. Buda visszafoglalásáig a Tata és környékbeli róm. kath. templomok többet vannak a reformátusok, mint a katolikusok birtokában. Tatán ekkor mintegy 30 kath. lélek lehetett.

Buda visszafoglalása után (1686.) Tata helyzete is megváltozott. A menekült lakosok visszatérnek s így lehet, hogy 1690-ben 60 gazda és 6 nemesi család telepszik le. 1694-ben már 254 gazda és 41 nemes lakott annak ellenére, hogy 1691-től 1693-ig pestis pusztit a vidéken.

Csáky halála után örökösök hiányában a király birtokába szállott az uradalom vissza s ekkor I. Lipót 1697-ben a bécsi *br. Krapf* családnak adományozta a birtokot, kiknek 1727-ig volt tulajdonában.

Az ő földes uraságuk alatt történt Rákóczy mozgalom Tatára is hatással volt. A Tatatóvárosiak mindjárt a mozgalom első idejében Rákóczy hívei lettek, azonban Tata, Tóváros és a tatai uradalom különváltak e mozgalomban, mert a két testvérváros magyar kuruc érzelmű, a földes uraság ellenben császári ember volt. A labancok 1704-ben elfoglalják a várat, 1705-ben azonban már a kurucoké. 1706-ban a földesúr visszakapta birtokát. 1707-ben Rabutin német tábornok a két testvérvárost magyar érzelme miatt felgyújtotta annak ellenére, hogy a vár német kézen volt. 1727-ben vétel útján az *Esterházy* grófok kezébe kerül a tatai uradalom, mely birtokból Esterházy József gróf 1746-ban az ő és fivére, Ferenc családjának javára — *megalapítja a tatai elsőszülöttségi hitbizományt* (17152).

2. Ipar, kereskedelem, mezőgazdaság.

A török vész utáni Tata zilált pénzügyi viszonyai természetesen hozták magukkal az ipar- és kereskedelem el-lanyhulását is.

A városi ipar fejlődését különösen a középkor egyik maradványa, a céhrendszer hátráltatta.

Tatán a céhek valószínűleg a XV. sz.-ban keletkeztek. A királyi udvar közelében az iparosok százai találtak állandó foglalkozást. Hiteles tudomásunk csak a *csapó*-céh fennállásáról van. A török világ utáni céhek is csak a régiek meghódásaként tekinthetők.

A céhrendszer belső életében azonban káros hatású jelenségek kezdtek feltűnedezni, így megszűnt bennük lassan a közszellem, a testületi egyetértés, a segélyezési hajlam. Az összekötő kapcsok meglazultak s rosszabbnál rosszabb szokások léptek előtérbe. Mindezen csak az ipar és verseny teljes szabadsága segíthetett s ennek szükségérzete vette el fokozatosan a céh rendszer jelentőségét, melyből kifolyólag a céhrendszert el is törölték.

A legrégibb iparág Tatán a malomipar. A *molnárok* céhe is a többi jelentéktelenebb iparágak céhével együtt a XVIII. sz.-ban keletkezett.

Mint testület, legrégibb a *takácsok* céhe. A takácsok már a XVI. sz.-ban kiterjedt mértékben űzték iparukat, s a XVII. sz. elején annyira megszorodott a számuk, hogy céhhé alakultak. Céhlevelük 1603-ból való, 1633-ban pedig újból átiratott. Husz articulus maradt fenn, mely megszabja ezen céhek kötelességét és szabályokat állít fel. Ezen articulus szerint 1715-ig éltek, mikor a pozsonyi főcéh III. Károlytól új szabályokat kért, melyekért a tataiak is folyamodtak a pozsonyi főcéhhez. 1714-ből van egy okmány, melyben Pálffy Miklós gróf, a nádor elrendeli a kontárok szigorú ellenőrzését és a takácscéhbeliek védelmét.

A takácsok után a *mészárosok* céhe következik, mely 1660-ban alakult meg. Ez a céh Tatán főcéhet képezett, melyhez a szentmártoni és a győrpusztai mészáros filiálé céhek is tartoztak. Érdekes, hogy a Lipót király jóváhagyta szabályokban az egész vidékre a tatabányai mészáros céhnek adatott meg a húskimérés joga. Ennek a céhnek a szabályai a takácsokénál sokkal eredetibbek, mert maguktól a tatabányai mesterektől eredtek (17/141).

A tatabányai *szabók* céhe 1715-ben jelenik meg. Céhlevelükben a következőket találjuk: ha valaki önálló mester akart lenni, a többi feltétel mellett inas kellett legyen valamelyik

céhmesternél. Ha azonban a céhhez tartozó mester leányát vagy özvegyét vette feleségül, egy évet az inasoskodásból elengedtek.

A *fazekas* céh 1718-ban tűnik fel. Ennek tagja lehetett, ki a céhhez tartozó mester kath. özvegyét vagy leányát elvette.

A céheknek ez a monopolisztikus rendszere nemcsak az ipar fejlődését korlátozta, de a forgalmat is helyi területre redukálta. Így az ilyen ipar és forgalom mellett Tata és környékének kereskedelméről ebben az időben keveset szólhatunk. A mezőgazdasági termékekre is rossz idők jártak, mert amit a háború megkímélt, azt a török, vagy éppen a földes uraság vitte el, a csekély fölösleg pedig, ami megmaradt, alig volt elég a napi szükségletek fedezésére. Azonkívül az az elszigetelt fekvés, amelyben Tata volt, nem volt alkalmas a kereskedelemre, mert ide rendszerint csak a kerülőutakon menő kereskedők tértek be.

A kereskedelem fejlődéséhez és haladásához nem voltak meg az előfeltételek; sűrű népesség, jó forgalmi eszközök élénk szabadipar és fejlett jogbiztonság.

IV.

A táj átalakulása 1900-ig.

I. Lecsapolások.

Tata és környéke, mint erre már rávilágítottunk, mocsarakkal volt körülvéve annyira, hogy a mezőgazdaság teljes kifejlődésére hátrányos volt.

A vidék képe az Esterházyak alatt teljesen átalakult. Esterházy József gróf Tatán megtelepedve magával hozta híres mérnökét Mikovinyi Sámuel, kit megbízott, hogy a tatai vizeket szabályozza.

Mikovinyi mindenekelőtt a nagy halastavat és az akkor Szomódhoz tartozó Teke (Cseke?) tavat szorította 1730-ban határok közé. Cseke a régi magyar nyelven gázlót, mocsaras hely átjáróját jelentette és így ennek a névnek jelentősége is rávilágít a vizes vidék multjára. 1744-ben egy csatorna rendszerrel Tata-Tóváros, Füzitő, Naszály és Dunaalmás között elterülő mocsarakat vezette le, miáltal több ezer hold föld vált

megművelhetővé. A főárkot, mely 2000 öl hosszúságban húzódik a Dunához, ma is „Mikovinyi-árok“-nak hívják.

A Naszály és Tata között lévő térség medence jellegű, melyben a Dunába vezető vízjárásokon áradás idején a fel-tóduló víz megreked. Ez tette szükségessé a területnek mes-teréséges csatornákkal való átszelését.

A tatai uradalom még azután is jó példával járt elő, mert a XVIII. sz. vége felé a Grébics-pusztá vizenyős rétjét, 1843-ban pedig a bánhidai tavat szárította ki. 1860-ban az úgynevezett „*Városi-tavat*“ 1866-ban pedig a bánhidai „*Tükrö-tavat*“ csapolták le és ugyanezen évben a Szentgyörgy-pusztá egy rétségét is nyílt árokkal és alagsövezéssel mentesítették a víztől.

2. Telepítések.

Mint már említettük, Tata 1727-ig volt a bécsi br. Krapf család birtokában. A tulajdonost nem sokat látta a város. 1727. máj. 1.-én kötötték meg azt a szerződést, melyben a tatai uradalom 343,524 frt.-ért az Esterházy grófok tulajdo-nába ment át s melyből *Esterházy József gróf 1746-ban királyi jóváhagyással családi hitbizományt alakított.* Ezen idő-ponttól kezdődik a galánthai és fraknoi Esterházy grófok családjának földesuri és kegyúri tevékenysége Tatán és kör-nyékén.

Esterházy József grófot méltán nevezhetjük nemcsak Tata, hanem környékének is második alapítójának. Ő volt az, ki a százados zivatároktól rombadöntött várost kiemelte rom-jaiból, újjá alkotta és életet öntött a kihalt városba és annak egész környékébe.

A törökdlások következtében elpusztított helyekre ide-gen telepéseket hozott; ezek a telepítések 1733—1751-ig tartottak.

1733-ban Szomód, Felsőgalla, Oroszlány és Tolna köz-segekben telepíti le a frank és elzász családok egy-egy cso-portját, kiket Würtenbergből, Elzászból és Würzburgból hívott be. Ezeket két év múlva sváb-frank és néhány elzászi csa-lád követ, kiket Alsógallán és Vértesszőlősen telepít le a

tatai uradalom. Az 1736-ban jöttek Dunaszentmiklóson, az 1737-ben bevándorolt svábok pedig Szomoron és a mai Vértes-somlyón, — melynek eredeti neve 1890-ig Zsemlye volt, — telepedtek le. 1744-ben svábok jönnek a területre, kik Kecskéden és Bajon találnak elhelyezkedést. Utóbbi község lakói Mosonmegyéből érkeztek (17/151).

Szüret Bajon.

A Hannover, Westfália és Elzászból jött családok egy csoportját Esterházy József gróf Tatán telepíti le. Ezek alkotják a mai „Uj-telep” gazdák által lakott külvárosát.

Ezekhez járult 1751-ben Esterházy Ferenc gróf német telepítése. A telepesek teljesen felszívódtak Tata magyar lakosságába.

A telepítések a lakosság foglalkozására és vallására nézve is éreztették hatásukat, mert a német elem, mely legyorsabban asszimilálódott, a földművelő osztályhoz csatlakozott, a szláv elem már inkább az ipart választotta.

Tata idegen elemeinek legnagyobb részét tehát németek alkotják, míg Tóvárosét, melyet 1750-ig Tótvárosnak hívnak, inkább szlávok képezik. Morvák, csehek és különösen tótok telepedtek ott le, kik a mai tóvárosi iparos osztálynak első úttörői.

Az idegen elemek betelepítése figyelemre méltó, mert a tatai tősgyökeres magyar familiák kiveszőben voltak és a fokenkénti elszegényedés elől ki is költöztek Tatából annyira,

hogyan a város lakosságának nagy részét a bevándorolt idegenek képezték. És ez így is van, mert a mai Tata lakosságának alig $\frac{1}{6}$ részét képezik a régi magyar familiák, de ezek is nem egy esetben napszámosokká, béresekké szegényedtek. A vagyonosabb kereskedő, iparos és földművelő osztály, — sőt az intelligencia — soraiban is alig látunk mást, mint a betelepült idegenek leszármazottait.

Érdekes, hogy a lakosság nagy része a környéken, — a betelepítések után házasság útján telepedett le. Ilyen kis területen ritkán asszimilált a magyarság annyi idegen elemet. Ritka szerencséje a területnek, hogy az a sok idegen elem, amely itt tanyát keresett, oly észrevétlen és oly gyorsan felszívódott a magyarságba, hogy egy emberöltő után alig lehet rájuk ismerni.

3. Népeség.

Tata és környéke lakosságának népsége a terület fejlődésének folyamán nagy hullámzásokon ment keresztül.

Tata lakosságának száma a mohácsi vésztől 1727-ig, az Esterházyak birtokába való jutásáig 6—8000 volt, de a sok háborúskodás és az ide is elható járványos betegségek ezeket a számokat is megtizedelték. Lakóinak átlaga 6000 lehetett, melynek $\frac{19}{20}$ része jobbágy volt. A tatai nemesség is annyira megfogyott, hogy mikor az első Esterházy Tatára jött, alig talált itt 4—5 nemesi portát.

Hozzájárult ehhez a törökök és német kapitányok féktelen rablása és zsarolása is, úgyhogy a tatai nép ebben az időben a legnyomorúságosabb helyzetben volt. Az itteni birtokosok és nemesek pedig, hogy ezt elkerüljék, elköltöztek Tatáról.

Érdekes adatokat találunk a lakosság számára vonatkozólag az anyakönyvekben, melyre nézve úgyszólván egyedüli forrásunkat képezik e feljegyzések.

1689—1695-ig 5011 személyt kereszteltek s 184 párt eskettek a tatai plébánián. Ha ebből a Tata vidékieket, szám szerint 2000-t leszámítjuk, úgy az évi lélekszám növekvés, ha a halálozások átlagára (160) tekintettel vagyunk, — összesen

140-et tesz ki, miből a lakosságot 8000-re becsülhetjük a XVIII. sz. első évtizedeiben.

Tóvárosnak ebben az időben a mohácsi vész után letelepedett tót ajkú lakossága oly nagy számmal volt, hogy az 1719. után épített temető kápolnából 1763-ban tót kápolnát akarnak csinálni. Tóvárosról pedig egy 1731. évi pecséten: „Tót-Városi Helség pecsét Anno 1731.” olvasható.

A szaporulat úgy látszik állandó arányokban tartott az 1750-es évekig, mert 100 évvel később, 1815-ben csak a katolikusok száma 8500 s ha ehhez a számhoz még 300 másvallásút hozzáveszünk, közel 9000-re tehető az összes lakosság száma.

Az 1750-es években Fényes Elek adatai szerint Tata lakosságának száma 12500, közel 200 év alatt tehát 4500-zal szaporodott, ami örvendetes állapotokra mutat, ha figyelembe vesszük, hogy mennyi baj és elemi csapás pusztította a lakosság sorait. Négy ízben erős földrengés pusztított: 1783-ban, 1806-ban, 1810-ben, a negyedik pedig 1822-ben. Ez utóbbi romboló erejével hasonlított az 1806-ikihoz, melynél a házak megrepedeztek és a kémények beomlottak.

1796. júliusában nagy jégeső pusztított, melynek hatását Tata és környéke nyolc mérföldnyi területen sínylette. Mindez közvetve hatással volt a lakosságra, de számerejét egy sem gyöngítette úgy, mint a kolera járvány. Ötször pusztított Tatán a rettenetes járvány: 1831-, 1849-, 1854-, 1865- és a legborzasztóbban 1866-ban, mikor a lakoságnak több mint 1/3-át elpusztította. Mindezeket a csapásokat a terület lakói lassan kiheverték, s majdnem kétszeresen megnövekedett számereje a kultúra és a haladás növekedtével.

Meg kell emlékeznünk még a zsidókról, kik úgyszólván észrevétlen telepedtek le Tatán és szaporodásuk óriási növekedést mutat. 1848. körül alig volt 60—70 zsidó Tatán, ma pedig nagy számmal vannak. Különösen a földesúri hatalom megszűnte után terjedtek el. A tatai nép keretében ma már számottevő elemet képez s a kereskedelem és az ipar fejlődését találja meg benne.

4. Kulturális élet.

1543. aug. 19-én Tata mohácsi vészével megszűnt a bencés apátság. Az egyház nélkül maradt hívek soraiban hamar felütötte fejét a reformáció s miután Csáky alatt semmi ellenállásra nem talált, oly rohamosan terjedt, hogy 1697-ben, mikor Tata a Krapf család birtokába került, csak 7 család volt katolikus.

A katolikusok ilyen csekély száma mellett történhetett, hogy a bencések temploma 1679-ig hol a katolikusok, hol pedig a reformátusok birtokában van.

Krapf Ferenc vetette meg a plébánia anyagi alapját. 1719-ben gazdag javadalmakkal látta el és adományát legfelsőbb helyen is jóváhagyták. E javadalmazás mellett azonban Tatán, Várallyán, Tóvároson, Naszályon, Szomódon, Szöllősen és Bánhidán kellett lelkészi kötelességet teljesíteni. A két utóbbi 1719-ben különvált.

Az Esterházy féle telepítések után e kettő helyett Agostyánt és Dunaszentmiklóst kapcsolták a tatai egyházkerületbe, melyek azonban 1763-ban az önálló plébániává lett Szomódhoz csatlakoznak. 1772-ben Tata kárpótolva lett Dunaalmás és Neszmély által, mely két községben 1807-ig tóvárosi kapucinusok működtek.

A kath. egyház akkor nyert legtöbbet, mikor Tata Esterházy József gróf birtokába került. Az ő és utódainak kegyurasága alatt a plébánia területén gyors egymásutánban emelkedtek: a József kápolna 1719—1749. körül, a kapucinusok temploma 1743—1756. körül, a szt. ivánhegyi Ker. szt. János kápolna 1754—1755-ben, a tatai öreg templom 1751-ben és végül a baji templom 1751-ben. Ezekén kívül még három Istentiszteletre szánt hely keletkezett: a kegyesrendiek székházi kápolnája 1750. körül, amelyet a jelenlegi templom váltott fel, a rabok kápolnája 1822-ben és a billeghi kápolna. A különböző szerzetesrendek Tatára települése is ebbe az időbe esik. 1733-ban a kamalduliak, 1743-ban a kapucinusok, 1765-ben a kegyesrendiek és végül a remeték telepedtek le.

Azonban a nemzetiségek között felütötte fejét a vallási

villongás. A török hódoltság ideje alatt (1603—1686) a magyar, német, tót lakosság gyér maradványai visszaszállingóztak, ezekhez (1866) sok német bevándorló is csatlakozott. Ezért az 1718-iki „Instauratio“ a németeknek a tótokkal szemben nagyobb szabadságot biztosít vallási téren. A kapucinusok ebben az időben három nyelven prédikálnak, ami reájuk nézve nagy teher volt, úgyhogy később oly módon változtattak ezen, hogy két vasárnap egymásután németül, a harmadikon tótul hirdették az igét.

Az 1832—1836-iki országgyűlés törvényt szab a magyar nyelv használatára. Ezért a tóvárosiak kérésüket megindokolva — az Istentisztelet nyelvének megváltoztatása végett folyamodnak. A lakosság között emiatt hosszas küzdelem folyt, míg végül a püspöki hatóság rendelete mindkét felet kielégítette.

A református vallás vidékünkön a XVIII. sz.-ban terjedt el. A reformátusok helyzete kezdetben tűrhetetlen volt, mert prédikátoraik a kath. papnak voltak alárendelve. 1759-ben tartott gyűlésen felolvasták Mária Terézia királynőnek a reformátusok ellen kiadott parancsát, mely eltiltotta őket az oratórium használatától. De az 1790-ben kiadott türelmi rendelet megengedte a szabad vallásgyakorlatot bizonyos megkötöttséggel. 1783-ban teljes vallásszabadságot nyertek. 1786-tól kezdve indultak fejlődésnek. Anyagi előmenetelük jó részét Esterházy Miklós grófnak köszönhetik.

Ami a többi vallásfelekezeteket illeti, ezekről nincs sok adatunk, mert Tatán nincs múltjuk. A XVIII. sz. végén még sok görögkeleti volt Tatán, de ezek vagy kihaltak, vagy kivándoroltak, úgyhogy ma már hírmondójuk sincs.

* * *

Tatán a közoktatás előmozdítására elsősorban az elemi iskolák szolgáltak, de már korán szükségét érezték a magasabb képzésnek is, mely közszükségletnek először a reformátusok tettek eleget. Erre vonatkozólag azonban hiányosak az adatok.

A tatai középkori népiskolát a törökvilág megsemmisítette. A Csáky grófok idejében lépett újra életbe és ettől kezdve kevés megszakítással napjainkig fennáll. Nemcsak fiú-

kat, hanem leányokat is tanítottak. Az 1813-ban újra épített iskolának két tanterme volt. A tatai mester egyúttal kántor is. De nem győzte egyedül a „mester“ a dolgot, ezért a község preceptor-t fogadott mellé. Az utóbbiakról 1736-tól kezdve találunk feljegyzéseket. Ekkor már két preceptor volt. A neustifti német betelepülteknek az első időben külön német mesterük és preceptoruk volt. Nem tudjuk, hogy a német „mester“-ség mikor szűnt meg, de 1830-ban a neustifti nép kérésére az egyik preceptor künn Újtelepen tanít. Ennek az iskolának 1835-ben szakadt vége. A harmadik tantermet már a városban nyitották meg.

A magyarországi kegyes tanítórend tatai iskolájának alapját gróf Esterházy Miklós vetette meg. A kegyesrendiek ünnepélyes beiktatása 1756. jún. 23-án történt, de az Esterházy Ferenc gróf által adományozott rezidencia szűknek bizonyult, azért 1707—1806. között új társházat építettek, hol 1777-ig változatlan maradt az itt együttlévő gimnázium és elemi. Az 1777. évi tanrend szerint a gimnázium öt osztályú beosztást nyert; 1806—1807-ben hatosztályú lett a gimnázium, a tanulók száma pedig meghaladta a 280-at. Az 1850—1851-iki tanévtől kezdődőleg az eddigi hatosztályú gimnáziumot négyosztályúvá alakították át.

A tatai róm. kath. iskola három osztállyal ment át a legújabb időkbe. 1863-ban az iskola kifogás alá esik, azért a jobb módú fiúk a kegyesrendi elemi IV. osztályába, a leányok pedig magániskolába jártak. Az egyik magániskolának 1837-ben 55, a másiknak 30 leánynövendéke volt.

1837-ben a népiskolában az I. osztály növendékei két tanteremben helyezkednek el. 1877-ben Esterházy Miklós gróf szervezi és a következő évben megnyitja a négyosztályú leányiskolát. Mivel ezt tóvárosi leányok is látogatták, 1879- és 1886-ban öt, ill. hat osztályt szerveztek s 1896-ban az ötödik tantermet is felállították. Az öt tantermű, hat osztályú leányiskolának 1907-ben és 1908-ban 273 növendéke volt.

Pár év múlva a fiúiskola is benépesedett annyira, hogy III-VI. osztályba 80-90 növendék jutott. Ezért a hitközség 1904-ben egy negyedik fiúosztályt nyit, melyet az új tanévben 182 növendék látogat.

A tóvárosi iskoláról 1747-ben történt először említés; ekkor csak egy, míg 1830-ban két osztálya volt. 1875-ben a népiskolát községi iskolává változtatják, 1904-ben pedig államosítva lett. Ebben a négyosztályos leányiskolában helyezkedett el a négyosztályos leánypolgári is.

5.) Mezőgazdaság, ipar, kereskedelem.

Tata és Tóváros kezdettől fogva abban különböztek belső jellegükre nézve, hogy a termelés fő ágai közül Tata a mezőgazdaságot, Tóváros az ipart űzte.

Tatának jó minőségű szántói, terjedelmes rétjei és jó borokat termő szőlői vannak, egyszerűval mindene van, ami a mezőgazdasághoz kell.

A mezőgazdaság Tata és környékén azelőtt a gabonafélék termelése helyett inkább az állattenyésztésre, a szőlő és gyümölcstermelésre irányult.

A mezőgazdaság ágai között első helyen állott a multban a gyümölcs termesztés, mely a XVI.-századtól a XIX. sz. közepéig élénk forgalmi cikket képezett. A legnagyobb gyümölcstermesztő hely Tóváros és Neszmély volt. 1694-ik évi összeírás szerint Dunaalmás, Neszmély, Naszály és Tata termesztett szőlőt. A neszmélyi bor ma is híres, a grébicsi és látóhegyi borok is a jobb minőségűek közé tartoznak.

A régibb időben a kölest is nagyban termelték, de ma már alig találunk a határban. Míg a hetvenes években a cukorgyár és előbb a sörgyár is fennállott, addig a mezőgazdák a gyárak számára is nyereséggel termelték a szükséges répa és árpa anyagot, melyet ma a szükséghez mérten csak kis mértékben termelnek. Általában a multban jobban állott Tata és környéke mezőgazdaságilag, mint ma, mert a bányászati az utóbbit háttérbe szorítja.

A gazdálkodási mód nem sokkal különbözik Magyarország más területeitől. A területen hat község használ műtrágyát. Mezőgazdasági növények közül kender, len és azok a növények találhatók, melyek az ország más területén is megvannak. A területen legtöbb rét Tatán van; Naszály, Dunaalmás, Szomód, Germely és Szomor adnak el szénát,

utóbbi Budapestre szállítja termését. Rétöntözéssel Tata rendelkezik. Kapásnövények közül kukorica, gabonafélék közül búza, árpa, zab termesztése folyik. Zöldségfélék közül Kecskéd káposztát termel, melyet Budapesten és a tatabányai telepeken értékesít. [24]

Az állattenyésztés meglehetősen volt. A tatai szarvasmarhák a XVIII. sz.-ban keresett tárgyai voltak a vásároknak. A területen a szarvasmarha tenyésztés ma is elég fejlett. Kiváló simmentháli tenyészet Tatán gróf Esterházy Ferencé, de Naszályon is jó eredményeket érnek el. A sertés tenyésztés is fejlettebb, mint a szomszédos vármegyékben. A tatai járásbeli erdőségekben egész nyájakat makkoltatnak. A nagyobb birtokosság sertésenyésztése csökkent, de minőség tekintetében fenntartotta magát. Esterházy Ferenc grófnak van Tatán nagyobb sertésenyésztete (poland-china) (2/207).

A földművelés extenzitása azonban lassanként kiszorítja az állattenyésztést, mihez a városias élet terjedése is hozzájárul, mely nehézkessé teszi az állattenyésztést még a gazdáknak is.

Csak újabban virágzik fel a *lőtenyésztés* és ebben Esterházy Miklós grófnak volt érdeme, ki a lőversenyek meghonosításával nagyban előmozdította a tatai lőtenyésztést. Az összeomlás után megvásárolta a tatai földesúr a volt királyi lippizai ménest.

A nagy és középbirtokosság a tatai járásban két ménest tart fenn. Gróf Esterházy Ferenc Tata Remeteség-i ménesét 1850. körül alapította gróf Esterházy Miklós. A Tata-Remeteség-i ménesekben angol telivér és lippizai arabs tenyésztést űznek. A múlt század első felében Kecskéd, Galla és Környe vívtak ki maguknak elismerést lőtenyésztésükkal.

A *haltenyésztésben* a tatai uradalom már a múltban vezetett. Főleg a nagy tóban tenyésztene sok halat, amelynek vizét ősszel leeresztik és a kifogott halakat a tatai vár árok e célra épített és berendezett medencéiben hosszabb ideig hizlalva árúsítják. Halastavak még Bánhidán, Oroszlányon és Környén vannak.

A vidéken fejlett a *selyemtenyésztés* is. 1904-ben 57 volt a selyemtenyésztők száma. 14,794 eperfát olvastak itt

össze. Dunaalmás és Neszmély tűnnek ki selyemtenyésztésükkel.

Méhtenyésztést a területen a szőlősgazdák üznek. Galla és Környe vezetnek e téren. A most tárgyaltakhoz meg kell említenünk gróf Esterházy Ferenc naszályi birtokát. A bérlő szeszgyára számára 240-250 hold területen termel burgonyát, mi különös jelentőséggel bír petróleum importunktól való függetlenítés érdekében bevezetett benzinszesz gyártás előmozdítása szempontjából.

Állatállománya ezen uradalomnak: Lóállomány 59 félvér, azonkívül szarvasmarha tenyésztés (simmenthali és bonyhádi keresztezés).

Az Esterházyak gesztesi uradalma a hozzátartozó pusztákkal együtt 25.493 kat. hold területen fekszik. Itt angol félvér lótenyésztést üznek. — Igás ökrökül magyar tinókat használnak, melyekből a selejtesek, — évenként kb. 30 drb. — eladásra kerülnek. Borászata a gazdaságnak fejlett.

A klosterneuburgi Ágoston kananokrendnek Dunaalmáson 4000 kat. hold gazdasága van. Gazdasági növényeken kívül kerti magvakat: mint lucernát 23, baltacimet pedig 164 hold területen termesztenek. Negretti juhtenyésztése híres. Gyümölcsstenyésztésük a dunai szigetekeken fejlett.

Szomoron mintegy 600 kat. holdon terül el Kézdivásárhelyi Imre birtoka. A gazdaságban félvér lótenyésztést üznek, de csak a birtokos saját szükségletére. Marhaállománya fejlett. Sertésállománya yorkshirei és berkshirei keresztezésű. (2/211—223).

* * *

A területnek ipara a régiebb időben virágzóbb volt, sőt az ipar egyes ágaiban országos hírré tett szert. Némely cikkei a külföldön is keresettek voltak és keresettek némileg ma is.

A céh élet az Esterházyak alatt élte aranykorát s így a kézmű ipar is, melynek ezen időben a céhek voltak éltető elemei. Ismertettük a múlt korszakban a céhek fény és árnyoldalait, most az egyes céheket fogjuk szemügyre venni és ezzel kapcsolatosan az ipar fejlődését tárgyalni.

A céhek szervezkedése Tatán XVIII. sz.-ra esik. Ekkor alakult az ácsok, asztalosok, bognárok, csapók, cipészek,

csizmadiák, fazekasok, gombkötők, posztósok, szűcsök, takácsok céhe. E sok iparág közül csak a fontosabbakra fogunk kitérni. Első helyen kell említeni a *csapó* céheket, mely iparág Tatának és Tóvárosnak egyik legelterjedtebb és legjobban jövedelmező iparágai között foglal helyet. Feljegyzéseik 1751. évvel kezdődnek és 1856-ig folynak. E följegyzések után ítélve a csapóság már hamarabb fönnállt, mint iparág, sőt a XIV. és XV. sz. okmányai is említik a tatai csapókat. Legjobban a XVIII. sz.-ban virágzott. Egy 1836-ból fennmaradt lajstrom 136 csapómestert említ.

Közvetlen a csapó céh után következik a *csizmadia* céh. Szabályaikat 1773-ban kapták Mária Teréziától. Ez a céh 1872-ben szűnt meg a többivel együtt.

1772-ben keletkezett a *fazekasok* céhe, melybe mint fiók céh 1841-ben a felsőgallai fazekasok léptek be. (17/211).

1754-ben szerveződött a *gombkötők és paszományosok* céhe, mely a XIX. sz. elején teljesen feloszlott. A céhek közül elsősorban a *molnárok* céhe érdemel említést, mely iparág Tata ipartörténetében a legrégebb időkben szerepel s már alapítása óta úgyszólván ez képezte legfőbb jövedelmét Tata urának. A malmok száma a XIII—XIV. sz.-ban 15—18 volt, de a török pusztítás óta megkevesbedett. A múlt sz. elején nyolc malom működött csak, később pedig a céh élet virágában 11 malom 33 kerékkel.

Megemlítjük még a XIX. sz. elejéről a szesz és sör gyártást is és az ezzel kapcsolatos élesztő gyártást, mely utóbbi olyan jó névre tett szert, hogy úgyszólván egész Budapestet a tatai gyár látta el élesztővel.

A tatai majolika gyár szép festésű tárgyai igen keresettek voltak. A gyár edényei T betűvel vagy TOTTIS névvel vannak jelölve. A XVIII. sz. 60—70—80-as éveiben működött a gyár s a XIX. sz. 10-es éveiben szűnt meg.

Tatának a céhek alatt volt ipara és kereskedelme is, de nem következik ebből, hogy a céhek okozták ezt, hanem a kor hozta magával. Tata ipara azon a ponton van, mely átmenetet képez az új fázisra, azért pang az ipar.

A kereskedelem az iparral szorosan összefüggő foglalkozási mód, de az ipar nem képezi elemét. A XVIII. sz.-ban

volt ipar, de pangó volt a kereskedelem. Tatának ekkor egyedüli kereskedelme az országos vásárok voltak.

Igy álltak a viszonyok 1848 előtt s ily körülmények között nem csodálhatjuk, ha területünknek nem volt kereskedelme és ebből kifolyólag hiányzott a forgalom, az élénkség.

Az utolsó században az ipar fejlődést mutat. Az 1895-iki összeírás szerint 10 gazdasági ipart üző gazdaságból 40 területünkre esik.

Mikor a nagy ipar a kis ipar előtt tért kezdett hódítani, a terület kézipara hanyatlásnak indult. Ujabban ismét lendületet vett, de azért az országos nagyiparnak ma sem jelentékeny tényezője. Van ugyan néhány jelentékeny ipartelege, de ahhoz képest igen kevés, hogy magát a vármegyét a természet valósággal óriási ipartelep megteremtésére tegye képessé. A föld belsejében kincsek rejlenek s a nagyipar egyik legfontosabb kelléke, kitűnő kőszén bányája is van. De a területnek ipara inkább a mezőgazdasággal kapcsolatos.

Tata szappangyárát 1871-ben alapította Leopold Sándor. A gyárterület 600 m², négy épületből áll és kézierőre van berendezve. 15 munkással dolgozik. Főpiaca Magyarország, de szállít Horvátországba és Ausztriába is.

Börgyára Leopold Adolf tulajdona, ki 1881-ben alapította a 600 m² területű és három épületből álló gyárat. Piaca Magyarország, kivitele Lengyel-, Csehországba és Ausztriába van.

A gőztéglagyárat 1886-ban alapította Esterházy Miklós gróf. Épülettéglát és tetőcserepet állít a gyár elő. Különlegessége a különféle hornyolt cserép. A gyár területe 180.000.000 m., öt körkemencéből, két közönséges kemencéből és ötvenöt különféle üzemépületből áll. Évi produktuma 20.000.000 drb. tégl. Piaca az egész ország, külföldre Ausztriába szállít.

Bőr és festőgyárának területe 1683 m². Három épületből áll. Piaca az egész ország, kiviteli piaca Ausztria, Német- és Csehország.

Meg kell emlékeznünk még a pezsgőgyárról, mely Esterházy Ferenc gróf tulajdona. A gyárat 1904-ben alapította a tulajdonos, területe 2000 m². Évi termelési képessége 500.000 palack. Ausztriába is szállít a gyár. (2/237—238).

Láthatjuk az előadottakból, hogy Tata ipara fejlődést mutat az utolsó időben. Kereskedelme az ipar felvirágzása óta fellendült és a legjobb úton halad, hogy Dunántúl egyik kereskedelmi gócpontja legyen.

V.

Legujabb kor.

I. Bányák megnyitása.

Az óharmadkornak eocénkoru rétegcsoportját nem zárhatjuk le a vármegye területén anélkül, hogy rendkívüli bányászati fontosságára rá ne mutassunk. Ez a képződmény tartalmazza azokat a hatalmas kőszéntelepeket, melyek a földművelést üző vidékből nagyméretű bányavidéket varázsoltak.

Az 1860-as évek elején gróf Esterházy Móric uradalma Bánhida, Felsőgalla és Vértessomlyó határában széntelepeket fedezett fel, mintegy 50—60 m.-re terjedőleg és ezt művelés alá vette. Kétszer kísérleteztek itt sikertelenül. Ekkor az 1895-ben megalakult Magyar Általános Kőszénbánya R. T. először Vértessomlyó, majd Bánhida és Felsőgalla határában kezdett fúrás útján kutatni, kielégítő eredménnyel.

A Felsőgallát övező hegycsúcsok egy, — a középső eocént jellemző, kővületeket tartalmazó homokos, márgás és agyagos medencét zárnak be. Itt 10 fúróluk segítségével 61—206 m-ig lehatolva több szénréteget fúrtak át. Bánhida határában 153 m. mélységben érték el a széntelepet. Az utóbbi feksze szilárd márgából állott. Az államvasut vonalától 1 kilométernyire 61 m. mélységben 8 m-es széntelepen hatoltak át. Ezekből a fúrásokból következtették, hogy ezen a területen levő szénmedence hossza legalább 5 km., szélessége pedig 4 km. A szénterület, mely több község alatt terjed el, közép-pontja pedig Bánhida, Alsó- és Felsőgalla községek, a „*tatai szénmedence*“ gyűjtőnevet kapta. (2/244—251).

Tatabánya fejlődése gazdaságtörténetünkben páratlan és külföldi viszonylatban is figyelemre méltó. A széntermelés 1897-es évben indult meg és az első 10 évben kereken

13,000.000 métermázsát ért el, ami akkor igen nagy hozamnak felelt meg.

A széntermelés fejlődését a legutolsó évig bezárólag az I. sz. melléklet tünteti fel.

A szén elsőrendű barnaszén. A külföldi terminológia ezen szenet „szurok szén,” „fénylő barna szén” stb. kifejezésekkel illeti. A szén fűtőértéke átlagban 5400 kgr. kalória, nedvességtartalma kereken 10%, hamutartalma alig 8%. Illó alkatrészek 45 súlyszázalékra rugnak, ha csupán az éghető illó alkatrészeket számítjuk.

Az ipartelepek fejlődését a II. sz. mell. tünteti fel. Figyelemre méltó, hogy a portland cementgyár a tervezésnek megfelelő első kiépítésében Európa legnagyobb egységes üzemű cementgyára volt.¹ A bányauzem fekvésénél a széntelep átlagos vastagsága 15 m., dőlése 6—8 fok. Legnagyobb aknamélysége 205 m. A csekély mélységre tekintettel a kikapásztás lejtős aknák útján történik. Üzemben volt 9 lejtős szállítóakna és 10 függőleges személyszállító és légakna.

A bányauzem terjedelméről fogalmat ad, hogy összesen 19000 lóerőnek megfelelő elektromos gépekkel és 106 km. földalatti vasúttal rendelkezik. Termelőképesége az ismertett munkáslétszám mellett 21,000.000 métermázsa.

¹ *Tisztviselő és munkáslétszám. (1932. évi adatok.)*

Bányauzemi tisztviselő	96
Bányauzemi altiszt	288
Bányauzemi munkás	3960
Gyárüzemi tisztviselő	42
Gyárüzemi altiszt	3
Gyárüzemi munkás	1458

Összes alkalmazott: 5847

A kulturális és eü. intézmények személyzete a fenti létszámba nincsen belefoglalva.

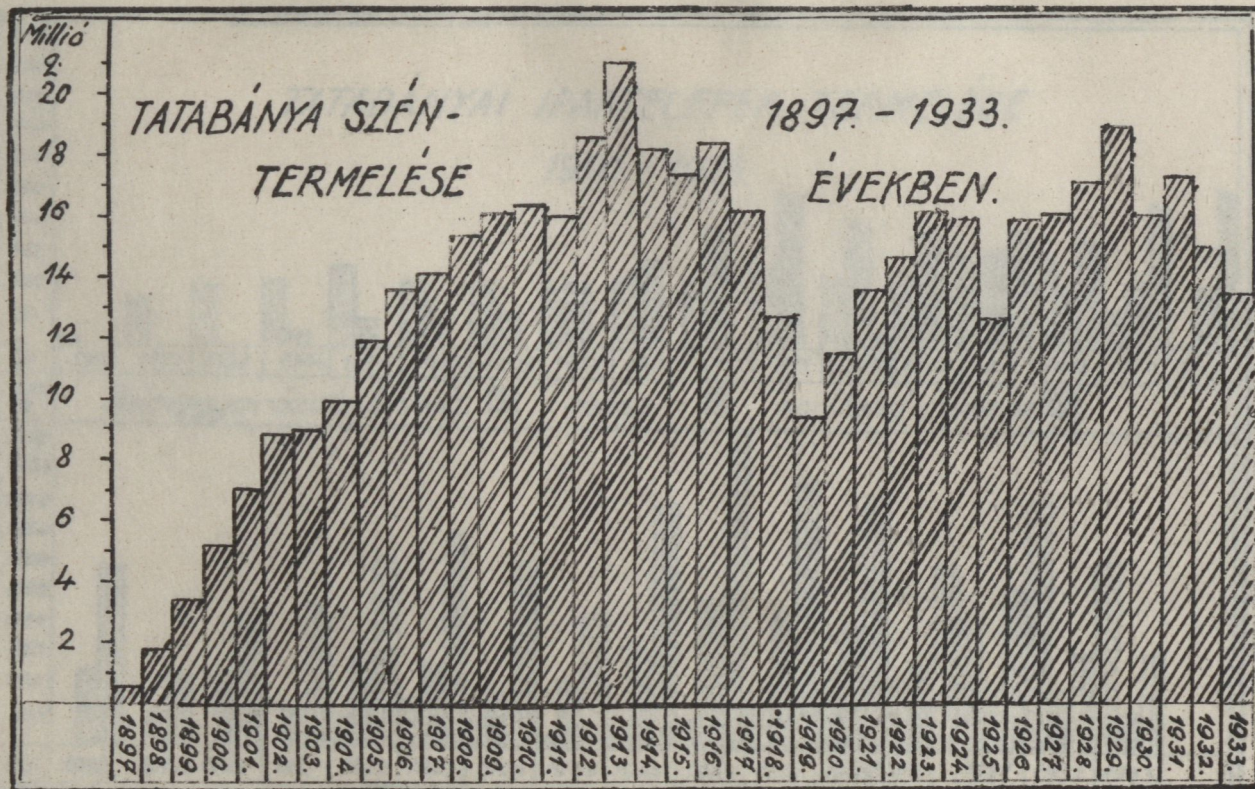
Vallás és közoktatásügyi intézmények személyzete:

Lelkészek	8
Tanítók	65
Ovónők	9

Közegészségügyi intézmények személyzete:

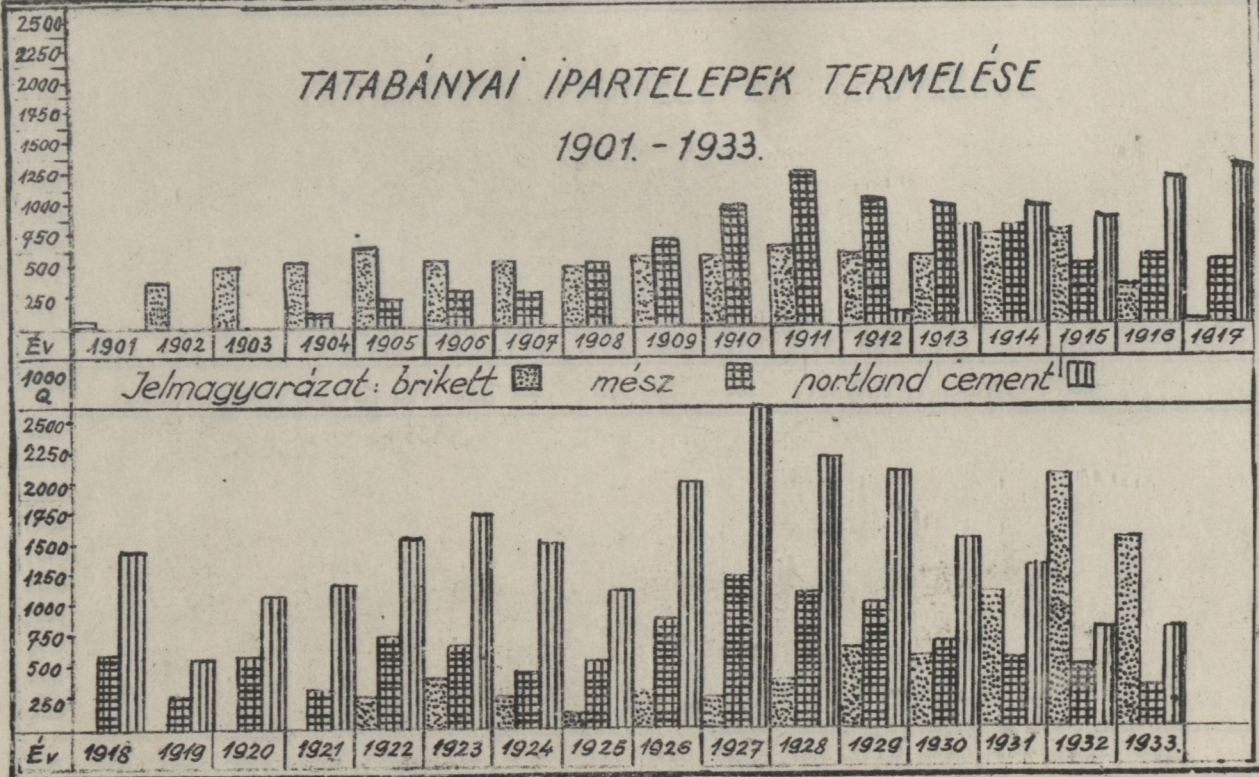
Orvosok	9
Gyógyszerészek	5

I. számú melléklet.

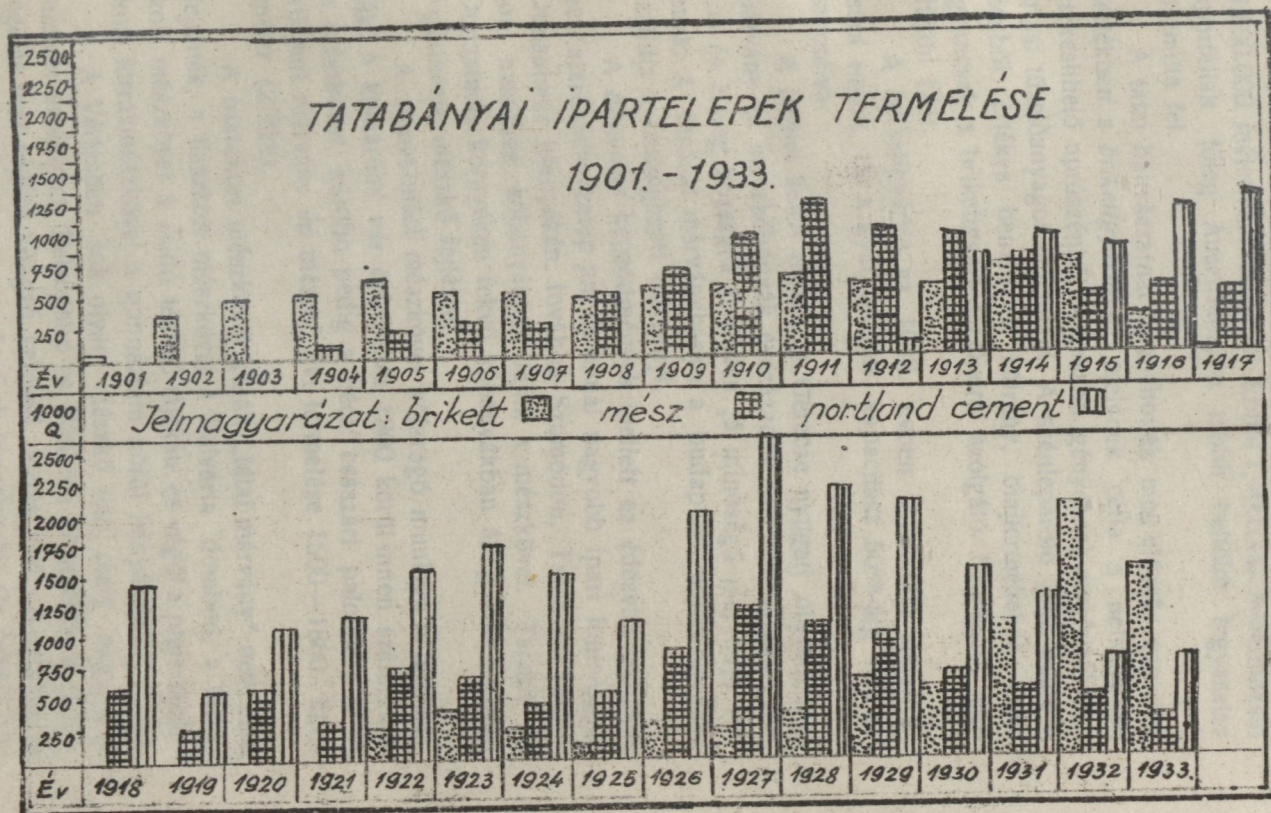

II. számú melléklet.

TATABÁNYAI IPARTELEPEK TERMELÉSE 1901. - 1933.

II. számú melléklet.

Az 1932. év termelése a gazdasági válság miatt csupán 14,600.000 métermázsára rugott. Ebből 1,400.000 métermázsát exportáltak főleg Ausztriába, a többit belföldi fogyasztás használta fel.

A tatai bányászatnál honosították meg először nagyobb mértékben a *brikettgyártás*-t, melynek célja a nehezebben értékesíthető aprószenéből magasabb igényeknek megfelelő háztartási tüzelőanyagot előállítani. A szénlepároló célja pedig a szénből értékes benzin és kátrány, olajtermékeken kívül ugyancsak a brikettgyártás céljaira szolgáló félkokszt előállítani (24).

A brikettgyártás az 1932. évben 2,200.000 métermázsára rugott, de a gyár csupán kapacitása 50%-áig volt kihasználva.

A terület keleti részén, a Gerecse nyugati oldalán lévő márvány és mészkőbányák évszázadok óta ismeretesek. Tardos és Héreg községek területén jó minőségű márványt fejtenek. A tardosi márványbánya a budapesti építkezésekhez szállítja a feldolgozott márványt.

A diluviális képződmények mellett az édesvízi mészkőnek alárendelt szerep jut, de annál nagyobb ipari fontossága. Dunaalmás környékén, továbbá Szomódon, Tatán és Tardoson hatalmas kőbányákban fejtik a mészkövet. Tardos és Dunaalmás környékén fekvő kőbányákban átlag 200 munkás foglalkozik mészkő fejtéssel.

A dunaalmási mészkövet kőfaragó munkára is használják. A komáromi vár építéséhez 1800 körül innen szállították a mészkövet, később pedig a bécsi császári palotához is. A kifejtett márvány és mészkő évi termelése 1500—1800 köbméter (2/228).

A triaszkori mészkövet Tatán „tatai márvány“ neve alatt fejtették, a liaszkori mészkövet a Kálvária dombon, a krétakori mészkövet a zsidó temető tájékán és végül a pleisztocénkori forrásmészkövet a gimnázium körül bányászták.

A Vértesben sok olyan mészkő van, mely nagyon jó meszet szolgáltat. Felsőgalla és Bánhida környékén a mészégetés már régóta virágzó kereseti forrás volt. A felsőgallai mészégető telep, mely ma hazánk legnagyobb ily telepei kö-

zött foglal helyet, évente 2500 kocsirakomány meszet is adott már át a forgalomnak.

A bányatelepen levő géptéglagyár évi 2,000.000 tömörtégla termelésével, a fűrészmalom, a nagy kőbánya és gépműhely kizárólag a telep szükségletét szolgálja.

A most említett községeken kívül Oroszlány és Gesztes környékén foglalkoztak mészégetéssel.

A Felsőgalla területén fekvő *portlandcementgyár* a világ egyik legnagyobb cementgyára. Évi termelőképessége 4,000.000 q. portlandcement. A gyár méreteiről fogalmat ad, hogy több mint 90.000 lóerőnek megfelelő elektromotor van beléje építve. A bauxit cementgyár világszerte híres különleges gyorsan szilárduló és víz alatt is kötő cementet állít elő, melynek előnyös tulajdonsága, hogy a vele készült épületszerkezetek 24 óra alatt teherbírókká válnak. A gyártás a vállalat saját eljárása szerint történik és a gyártmány messze tengeren túl is keresett.

A cementgyárak fő nyers anyagát a felsőgallai határban fekvő mészkőbányák szolgáltatják, melyeknek évi termelőképesség 400.000 köbméter mészkő. A bauxitcementgyár céljaira szolgáló bauxit-ot (aluminiumérc) a gánt-i bányából szerzik be.

A mészüzemet a brikettgyártás mellett a legrégebbi gyárüzemek közé sorolhatjuk, mert már 1904-től van üzemben. Termelőképessége évi 1,000.000 q. égetett mész. A nyers mészkő ugyancsak a vállalat felsőgallai kőfejtőiből kerül ki.

A kalciumkarbidgyár Csonkamagyarország első ilyen ipartelepe. Évi termelőképessége 20.000 q.

A téglagyár évi termelőképessége 4,000.000 darab falitégla (24).

Meg kell említenünk az 1897-ben létesült *tatabányai elektromos központot*, mely 1000 lóerejével hazánk egyik legjelentékenyebb telepe volt. Ezt időnk folyamán kifejlesztették, úgy hogy a jelenlegi elektromos központ 38,500 lóerejével az ország legnagyobb ipari, illetőleg bányaező központja. A tatabányai bányászaton és ipartelepeken kívül a Dunántúl közellátásában is jelentékeny szerepet játszik, s a Talbot (bánhidai) Centrálé megalapítása előtt mint ilyen a környéken egyedülálló volt. Ellátja áramszolgáltatással Tatát és a kör-

nyék községeit. Kooperál a Dunántúli Villamossági R.-T. szomszédos bányaidai telepével, mely 7600 lóerő teljesítményével ma már a vidék legnagyobb erőközpontja.

A *bányaidai erőmű* (Talbot centrálé) célja, hogy olyan minőségű szénből (égő pala) termeljen villamos energiát, mely palaminőség az erőmű fennállása előtt egyáltalában nem volt felhasználható és azt ki sem bányászták, mert minimális kalória értékénél fogva a szállítás költségeit sem fedezte volna. Ennek folytán jöttek arra a gondolatra, hogy nem a rossz minőségű szenet szállítják el, hanem az erőművet helyszínen építve, s azáltal a szállítás költségeit megtakarítva, használják ki ezen eddig parlagon heverő s nem értékesített energia forrást s az energiát villamosáram alakjában továbbítják a szükségelt helyre. Ezen elgondolás alapján került a Talbot Centrálé Bányaidára, melyből sem magának, sem pedig általában Tatának és környékének a centrálé erőművi jellegéből, mint ilyenből közvetlenül haszna nem volt, mert a vidék jóval a centrálé alapjainak megvetése előtt a MÁK. R.-T. bányai üzemi áramszolgáltatásából kifolyólag a kor igényeit messze fölülmúlóan villamosítva volt (24).

A rossz minőségű tüzelőanyag elégetésére különleges tüzelőszervezeteket építettek a kazánokba. Az erőmű teljesítőképessége 73.500—100.000 Kw. o., amely berendezéssel kellő tartalék mellett, évi 180,000.000 Kw. o. teljesítményt tud kimutatni. A palászenet a MÁK. R.-T. tatabányai telepéről külön e célra épült drótkötélpálya szállítja a bányaknáthól az erőműtelepig.

A 180,000.000 Kw. o. évi leadott teljesítmény mellett 206.000 tonna 4150 kalóriás fűtőértékű égő palát használ el az erőmű. Távfűtésének hossza Bányida-Budapest és Bányida—Győr között 167 kilométer és ezen vezetéken 100.000 volt feszültségű villamosáramot szolgáltat a budapesti Bszkrt.-nak, valamint a villamosított Budapest—Hegyeshalmi Máv. vezetékek villamos vontatás céljaira.

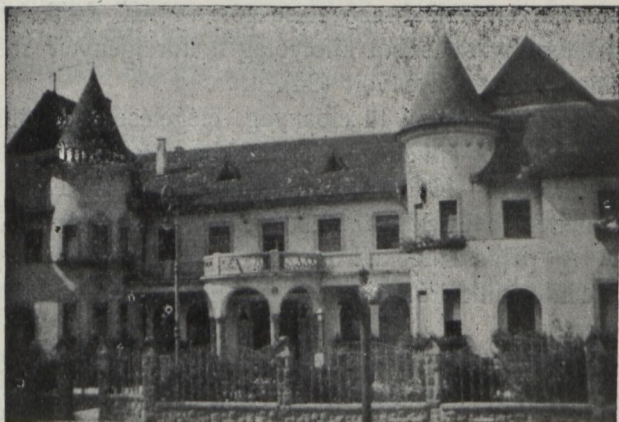
Az itteni erőmű látja el a Budapest Máv. István-telepi javítóműhelyt árammal, ezenkívül a győri ipartelepek r.-t.-gal közösen Győr város és környékének szükségletét látja el villamos energiával.

Az erőmű építését 1928-ban kezdte meg a budapesti Ganz—Danubius R.-t., a szerelést 1930-ban fejezték be (24).

2.) Tatabánya települése.

Tatabánya a Vértesek nyúlványai alatt fekvő kisközség, mely 1907-ben alakult. Gazdaságilag és népességföldrajzi szempontból Magyarország egyik legérdekesebb jelensége. A múlt sz. végén csaknem kizárólag agrár jellegű vidéken a bányászat és az ipar megtelepítésével kapcsolatban keletkezett. A lakótelep épületeivel, utcáival, tereivel, parkjával egészségügyi és jóléti intézményeivel lényegesen meghaladja a nálánál nagyobb vidéki városok színvonalát.¹

A telep kitűnő vízvezetékkel rendelkezik, a víz lakott területen kívül, a mészkőalaphegységből van fakasztva. 1930-ban 1,200.000 köbméter volt a vízszolgáltatás.

A tatabányai Kaszinó.

A modern klinikai berendezéssel bíró kórháza nemcsak a Rt. alkalmazottainak, hanem a vidéknek is valóságos áldása. (129 ágy). Ezenkívül 115 ágyas járványkórházzal, erdőben

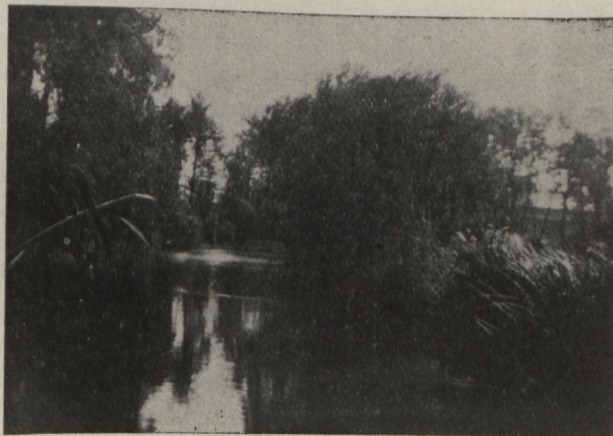
¹ Épületek : 91 tisztviselő és alkalmazott laképület, 1059 munkásház (ebből 40 legényotthon), 50 középület (kórház, iskola, ovóda, templom, iroda, egyesületi épület, vendéglő, csendő- és rendőr laktanyák, fürdők, orvosi rendelő). Mindezen épületekben 5815 családi lakás van.

létesített 24 ágyas tüdőbeteg szanatóriummal rendelkezik. A telepen négy orvosi rendelő van.

A telep három strandfűrdőjellegű úszómedencével rendelkezik, melynek összes felülete 8250 m^2 , továbbá van gőz és kádfűrdője, melyhez három vízmedence, 70 kabin és külön-

A tatabányai Népház.

Részlet a tatabányai Vida Jenő parkból.

bőző hidroterápiai berendezések tartoznak. A lakótelepen 6 elemi iskola, (58 tanteremmel), 3 ovóda (9 tanteremmel) és

végül két szakiskola van. A társadalmi intézményekből ki kell emelnünk a tisztviselői kaszinót és 3 munkáskaszinót. Ezenkívül van altiszti, iparos és kereskedő kaszinója is. Említést érdemel a nagyvárosi méreteket megűő népháza, melyben színház és mozgófényképszínháza is van.

Népesség földrajzi szempontból érdekes, hogy a hatalmas bánya és ipari lakótelep minő vonzó hatást gyakorol a szomszédos községekre, különösen a Tatabányával városias jellegű közút mentén összeépűlt Felsőgallára. A bányatelepi munkások egy része a szomszédos falvakban lakik, s részint ezek, részint magának a bányatelepnek a fogyasztóközönsége számtalan kereskedőt, iparost, vendéglőst és más foglalkozású egyént készítetett arra, hogy kereseti forrásának közepében letelepedjék.

Igy a hatalmas ipari lakótelep nemcsak önmaga terjed, hanem szomszedságában telepűléseket is idéz elő.

Befejezés.

A tárgyalás folyamán láttuk annak a vidéknek részletes leírását, mely hazánk egyik legvadregényesebb és legérdekesebb területe.

Röviden összefoglalva a következőkben jellemezhetjük a táj átalakulását. A mocsaras, kevésbé művelt vidéket az Esterházy grófok változtatták át belvízszabályozásokkal művelhető és kenyeret adó termőföldre. A törökvész után betelepített, szorgalmas lakosság nem hagyta paragon heverni a területet, hanem munkájával, igyekezetével határozott irányt adva jellege kifejlődésének, virágzó mezőgazdasággal rendelkező vidékké alakította át a láp világot, nem is sejtve, hogy búzatáblái kincsek fölött rengenek, mert alattuk rejtegeti a föld különösen a csonka határok között értékelt kincsét: a fekete gyémántot. Az 1897-es évek feltárásai nagy jelentőségűek voltak. Ezzel indult meg az a folyamat, mely az eddigi, tisztán mezőgazdasági és ennek kiszolgálására létesült húsiipari jelleggel bíró vidéknek megszabja azt az utat, melyen az eltelt 38 esztendő óriás csizmákkal járt a haladás felé s melyre a 90-es évek vándora ma már rá sem ismerne. Akkor: békés szántóvető, legelésző nyájak voltak a szembe ötlők, ma már eltereli ezekről a figyelmet a füstökádó gyárkémény, az ipar vasút végtelen hálózata, a kultúra, a haladás.

Ezt igyekezett a sorok írója világosan az olvasó elé tárni és megértetni. Nem volt könnyű feladat, melynél az irányítás sokszor terelte olyan mederbe a munkát, mit csak a tapasztalt szem éleslátása vesz észre, más elsiklik fölötte. Ezért mondok hálás köszönetet dr. Kogutowicz Károly professzor úrnak, ki e munka megírásánál igen értékes útmutatással látott el, dr. Wagner Richárd tanársegéd úrnak a sok, e munka világosságát célzó kritikájáért és segítségéért. Láng József bánhidai főjegyző úrnak és a Mák. R.-T.-nak előzenységéért, mellyel a helyi adat megszerzésénél támogattak.

TARTALOMJEGYZÉK.

BEVEZETÉS.

	Lap.
Földkéreg	5
Felszín	7
Talaj	8

VÍZRAJZ.

1.) Vízhalózat	9
2.) Források	9
3.) Tavak	12
Éghajlat, növény és állatvilág	15

TELEPÜLÉSTÖRTÉNET.

I. AZ EMBER A TÁJBAN A MAGYARSÁG
MEGJELENÉSÉIG.

1.) ŐseMBER	18
2.) Római kor	19
3.) Népvándorlás	21

II. A TÁJ ÉLETE A TÖRÖK URALOMIG.

1.) A táj képe a magyarság bejövetelekor	22
2.) Tatárjárás	24
3.) Zsigmond uralkodása alatt	25
4.) Mezőgazdaság, ipar, kereskedelem	28

III. TÖRÖKVILÁG.

	Lap.
1.) A török hódítások kora	28
Ipar, kereskedelem, mezőgazdaság	32

IV. A TÁJ ÁTALAKULÁSA 1900-IG.

1.) Lecsapolások	34
2.) Telepitések	35
3.) Népesség	37
4.) Kultúrális élet	39
5.) Mezőgazdaság, ipar, kereskedelem	42

V. LEGÚJABB KOR.

1.) Bányák megnyitása	47
2.) Tatabánya települése	52

FELHASZNÁLT IRODALOM.

- 1.) Csányi Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában III. Bp. 1897.
- 2.) Magyarország vármegyéi és városai. Komárom vmegye.
- 3.) Papp Károly: A magyar birodalom vasérc és kőszén készlete Bp. 1915.
- 4.) Horusitzky Henrik: Tata és Tóváros hőforrásainak hidrogeológiája és közgazdasági jövője. Bp. 1923.
- 5.) Dornyai Béla: Tata — Tóváros hőforrásai és közgazdasági jövőjük. Tata 1925.
- 6.) Komáromy Károly: A tatái völgy földrajzi viszonyainak ismertetése.
- 7.) Teleki Károly: A Hunyadiak kora Magyarországon. Bp. 1863.
- 8.) Wenczel Gusztáv: Tata fénykora. Bp. 1897.
- 9.) Mohl Adolf: A tatái plébánia története Győr, 1909.
- 10.) Kábik I. Géza: A szomódi rk. plébánia története. Tóváros 1913.
- 11.) Fényes Elek: Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetében Pest, 1836.
- 12.) Thirring Gusztáv: Budapest és környéke. 1900.
- 13.) Vizügyi közlemények V. füzet Bp. 1882.
- 14.) Liffa Aurél: Geológiai jegyzetek Nyergesújfalu és Neszmély környékéről. Bp: 1909.
- 15.) Róna Zsigmond: Éghajlat II. Bp.
- 16.) Székely Nándor: Dunántúli dombosvidék szelei.
- 17.) Rohrbacher M.: Tata története. Tata 1888.
- 18.) Magyarország földbirtokosai és földbérlői (gazdacimtár) Bp. 1925.
- 19.) Kogutowicz Károly: Dunántúl és Kisalföld. Szeged, 1930.
- 20.) Magyar statisztikai közlemények.
- 21.) Ludovicus Nagy: Notitiae politico geographico statisticae in clyti regni Hungariae. 1828.
- 22.) Archeológiai értesítő.
- 23.) Magyarország I. katonai felvétele II. József korában.
- 24.) Helyszini anyagbeszerzések.

Helyreigazítás. A 22-ik oldal, 2-ik bekezdésénél: Árpád 887-ben helyett **897-ben** olvasandó.

Felelős kiadó: HOLLÓ KATALIN Szeged.

NYOMATOTT AZ „ÁRPÁD”-NYOMDÁBAN, SZEGED, (TISZTI PAVILLON.) T. 33-70.
NYOMDÁÉRT FELEL SZITTNER JÁNOS.

